

LA PRESENCIA DE LES DONES EN L'EXILI REPUBLICÀ*

THE PRESENCE OF WOMEN IN REPUBLICAN EXILE

MARÍA PILAR MOLINA JAVIERRE**

Catedràtica d'Ensenyament Secundari

Rebut: 17 d'abril de 2025 – Acceptat: 4 de juliol de 2025

RESUM: Aquest article presenta un estat de la qüestió sobre la presència de les dones en la historiografia de l'exili republicà de 1939. Sens dubte, una historiografia de gènere, fins a la dècada dels anys noranta del segle xx, conformada per diaris, testimonis, relats autobiogràfics, memòries i historiografia de rescat, que al segle xxi va anar incorporant altres mirades cap a les dones a l'exili. A les conclusions se suggereixen noves línies de recerca.

PARAULES CLAU: dones, exili republicà de 1939, historiografia de l'exili, historiografia de gènere, Guerra Civil, dictadura de Franco, repressió.

ABSTRACT: This article aims to assess the presence of women in historiography relating to the Republican Exile of 1939. Undoubtedly a gendered historiography that, until the decade of the nineties of the twentieth century, consisted of diaries, testimonies, autobiographical accounts, memoirs and rescue historiography, which in the twenty-first century was gradually incorporating other views towards women in exile. The conclusions suggest new lines of research.

KEYWORDS: women, Republican exile in 1939, historiography of exile, gender historiography, Civil War, Franco's dictatorship, repression.

(*) Article redactat amb motiu de la ponència al Simposi *L'exili de 1939. Tornant-hi a pensar* que va tenir lloc el 16 i 17 d'octubre de 2024, a l'Institut d'Estudis Catalans, organitzat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'IEC, i el Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del Departament de Justícia, Drets i Memòria de la Generalitat de Catalunya. Hi varen participar Jaume Sobrequés, José M. Murià, Josep Maria Figueres, Pelai Pagès, Alba Gómez Escudero, Montserrat Besses, Montserrat Armengou, Maria Campillo, Mercè Morales Montoya, María Pilar Molina Javierre, Gemma Duran Alavedra i Josep-Lluís Carod-Rovira.

(**) mpmjav@gmail.com. Doctora en Història per la Universitat de Barcelona i catedràtica d'Ensenyament Secundari.

1. INTRODUCCIÓ

El tema central d'aquest article és presentar un estat de la qüestió respecte del coneixement que tenim actualment de la presència de les dones en l'exili republicà de 1939. Durant molts anys, en els estudis de l'exili, les dones varen ser les grans oblidades, especialment aquelles que restaven en l'anonimat en no tenir un nom i un cognom coneguts. Dones ignorades, que s'havien vist forçades a deixar-ho tot, a marxar del seu país fugint del terror feixista, que varen ser excloses i invisibilitzades per una historiografia patriarcal que reforçava els valors d'una societat en la qual els homes tenien el rol dominant. Afortunadament, aquesta visió esbiaixada de la història ha estat ja clarament qüestionada i s'han anat obrint camí els estudis actuals, basats en la inclusió de les dones.

Les protagonistes d'aquest treball són les dones de l'exili de 1939, però cal fer alguna matisació. He considerat el col·lectiu de dones integrat òbviament per aquelles que varen néixer a qualsevol de les quatre províncies de Catalunya. Ara bé, en l'adscripció al grup també he tingut en compte el conjunt de dones d'altres procedències que hi varen desenvolupar la seva trajectòria vital o que hi varen tenir qualsevol altre tipus de vinculació.

D'altra banda, per tal de poder percebre el ritme i l'evolució de la inclusió de les dones en els estudis de la historiografia de l'exili, he optat per una articulació cronològica del discurs, que permet copsar la diversitat en la tipologia de les fonts, en un treball que pretén també suggerir noves línies de recerca.

2. UNA HISTORIOGRAFIA DE GÈNERE

Al llarg de molts anys, l'exili republicà de 1939 ha tingut com a protagonistes els homes, i les referències a la presència de les dones han estat, en general, mínimes. Tal com assenyala, entre d'altres, Ángeles Egido,¹³⁶ l'exili particular de les dones, com a grup diferenciat i amb característiques específiques derivades de la seva pròpia condició de gènere, ha tardat més a abordar-se, tot i que

136. Ángeles EGIDO LEÓN (2018), «Mujer y exilio: otra forma de represión, otra forma de compromiso. La memoria en la red», a *Migraciones & Exilios. Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 17, Madrid, UNED, p. 181-207.

els darrers anys ha experimentat un creixement exponencial. I és que, excepte alguns homes, realment molt pocs, com Eduardo Pons Prades, Miguel Ángel Sanz, Antonio Soriano o Juan Marín García, que mínimament s'han referit en les seves obres a la presència de les dones en l'exili republicà,¹³⁷ sembla força inqüestionable que la historiografia desplegada en aquest tema ha estat desenvolupada majoritàriament per dones.

Com exposa Alba Martínez,¹³⁸ malgrat que els estudis sobre les vivències de les dones constitueixen encara, en el moment actual, una ínfima part del cos historiogràfic de l'exili republicà, cada cop es presta més atenció a les seves veus, els seus espais i les seves actuacions al llarg dels anys del desterrament. Que l'exili republicà femení ha estat objecte d'investigació majoritàriament per les dones és una realitat que corrobora l'aproximació a una exposició cronològica de les fonts i de la bibliografia generada per a la seva anàlisi.

2.1. Fins a la dècada dels anys noranta: diaris, testimonis, relats autobiogràfics, memòries i historiografia de rescat

María Dolores Ramos escriu que el silenci públic de les dones el va trencar Silvia Mistral al vaixell *Ipanema*, que havia salpat el juny de 1939 des de Bordeus rumb a Mèxic, quan, durant la travessia, va anar escrivint el seu diari, que es va emplenar d'anotacions sobre les barreres polítiques i de classe que segregaven el passatge. I les persones que procedien dels camps de concentració tenien molt poc a veure amb aquelles que havien esperat còmodament als hotels el moment d'embarcar.¹³⁹ I és que l'any 1940 es va publicar a Mèxic *Éxodo: diario de una*

137. Eduardo PONS PRADES (1975), *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*, Barcelona, Planeta; Miguel Ángel SANZ (1981), *Luchando en tierras de Francia. La participación de los españoles en la Resistencia*, Madrid, Ed. de la Torre; Antonio SORIANO (1989), *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia. 1939-1945*, Barcelona, Crítica; Juan MARÍN GARCÍA (1991), «Los exiliados españoles durante el período febrero 1939-1945. Testimonio de mi participación en el "Proceso de los Cuarenta"», *Cuadernos Republicanos*, núm. 23, juliol de 1995, p. 113-140 citat i reproduït a M.ª Fernanda MANCEBO (1996), «Las mujeres españolas en la Resistencia francesa», *op. cit.*

138. Alba MARTÍNEZ MARTÍNEZ (2019), «Las mujeres recuerdan. Género y memoria sobre el exilio republicano en Francia (1939-1978)», a *Arenal. Revista De Historia De Las Mujeres*, vol. 26, núm. 2, Granada, Universidad de Granada - Instituto de la Mujer, p. 367-398.

139. María Dolores RAMOS PALOMO (2021), «Memoria de la España peregrina. Reflexiones sobre el exilio republicano femenino. Caminos, huellas y experiencias de fronteras», a Ángeles

refugiada espanyola,¹⁴⁰ amb pròleg de León Felipe, on Silvia Mistral narra el seu exili des de la sortida de Barcelona, les penúries que va patir a la retirada, l'ambient hostil amb què es van trobar les dones exiliades a França, l'horror dels camps d'internament i la travessia en vaixell fins a la seva arribada a Veracruz. L'escriptora i crítica cinematogràfica anarquista Hortènsia Blanch Pita, pseudònim de Silvia Mistral, nascuda a l'Havana de pare català i mare gallega, va viure entre Cuba i Espanya, fins que la seva família s'instal·là definitivament a Barcelona l'any 1931. Autodidacta, va haver d'abandonar els estudis als 15 anys, i va trobar feina a una fàbrica, es va afiliar a la CNT, va escriure a *Solidaridad Obrera* i fou locutora a la ràdio oficial republicana. Com a articulista va col·laborar a *Las Noticias* i *El Día Gráfico* i publicà també algunes cròniques de la guerra a *La Vanguardia* il·lustrades per la fotògrafa Kati Horna, sense oblidar les seves crítiques cinematogràfiques. Un cop a França, després d'una estada breu al camp d'Argelers i l'ingrés al centre d'acollida de Les Mages a Gard, a Bordeus va iniciar la travessia cap a Mèxic acompanyada de prop de mil refugiats de la Guerra Civil.

Tal com assenyala Mónica Moreno Seco,¹⁴¹ les investigacions pioneres sobre l'exili es van centrar en les gestions dels partits polítics i del govern de la República i en els escriptors de la cultura espanyola. Però el que realment va possibilitar l'inici del coneixement de les experiències vitals de les exiliades fou la publicació primerenca de memòries de polítiques i intel·lectuals, entre les quals es troben Teresa Pàmies i Frederica Montseny. Teresa Pàmies, que havia estat dirigent de les Joventuts Socialistes de Catalunya i una de les fundadores de l'Aliança Nacional de la Dona Jove, en arribar a França fou traslladada a la caserna-refugi de Magnac-Laval, prop de Llemotges, des d'on va aconseguir fugir a París. Durant tres mesos fou empresonada a *La Roquette* i en sortir es va dirigir a Bordeus i es va unir als republicans que marxaven cap a la República Dominicana. D'allà va passar a Cuba i a Mèxic fins a 1947, quan es va instal·lar a Belgrad i, posteriorment, a Txecoslovàquia. A la seva producció literària trobem molts elements autobiogràfics i memorialistes, tal com es reflecteix a la

EGIDO LEÓN [dir.], Matilde EIROA SAN FRANCISCO [dir.], Encarnación LEMUS LÓPEZ [dir.], María Fernanda SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *Mujeres en el exilio republicano de 1939. Home-naje a Josefina Cuesta*, Madrid, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática, p. 47-62.

140. Silvia MISTRAL (1940), *Éxodo: diario de una refugiada española*, Mèxic, Minerva.

141. Mónica MORENO SECO (2011), «Las exiliadas, de acompañantes a protagonistas», *Ayer*, núm. 81, Madrid, Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 265-281.

seva primera novel·la, *Filla de pres*, que va presentar als Jocs Florals de Marsella l'any 1967 amb el títol *Mai de genolls* i que fou guanyadora del Premi President Companys. *Gent del meu exili* i *Quan érem refugiats* conformen dues de les seves obres testimonials vinculades a les vivències de l'exili.¹⁴² Recordem que el 1977 va ser entrevistada per Joaquín Soler Serrano al programa *A fondo*¹⁴³ i el juny de 1984 al programa *Crear i Viure* es va emetre una entrevista que li varen fer amb guió de Josep Maria Carandell.¹⁴⁴

D'altra banda, l'anarquista i dirigent de la CNT Frederica Montseny, la primera dona a la història d'Espanya que va estar al capdavant d'un ministeri en el context d'una República en guerra contra el feixisme, va passar la frontera al Pertús. A França va ser internada a camps de refugiats, perseguida per la policia nazi, empresonada a Llemotges, i el govern franquista va demanar-ne l'extradició, denegada per la Cort d'Apel·lació de Vichy en estar Frederica embarassada. Finalment, l'any 1945 es va instal·lar a Tolosa de Llenguadoc, on va seguir treballant en la reorganització del moviment llibertari i en l'oposició al franquisme. *El éxodo: pasión y muerte de españoles en el exilio*, *Seis años de mi vida (1936-1945)* i *Mis primeros cuarenta años* constitueixen llibres memorialistes de l'experiència viscuda per Frederica Montseny.¹⁴⁵ I és que, tal com exposa Geneviève Dreyfus-Armand, «la mémoire joue-t-elle un rôle très important dans l'exil républicain même si elle est loin d'être commune, si elle est l'occasion d'une justification obsessionnelle, dans des règlements de comptes sans fin et si elle est parfois un refuge lorsque les perspectives d'avenir sont brouillées».¹⁴⁶

Una de les primeres investigacions que ens va revelar les vivències d'algunes dones catalanes exiliades, a les quals va posar nom i cognoms, que havien fet la retirada, havien passat per la diferent tipologia d'espais de reclusió a França —camps de concentració, refugis, presons, etc.—, foren resistents i deportades

142. Teresa PÀMIES (1975), *Gent del meu exili*, Barcelona, Galba; Teresa PÀMIES (1975), *Quan érem refugiats*, Barcelona, Dopesa.

143. Vegeu <https://www.rtve.es/play/videos/a-fondo/fondo-ernesto-gimenez-caballero-teresa-pamies/5043961/>

144. <https://www.rtve.es/play/videos/crear-i-viure/crear-viure-teresa-pamies/1348959/>

145. Frederica MONTSENY (1977), *El éxodo: pasión y muerte de españoles en el exilio*, Barcelona, Galba; Frederica MONTSENY (1978), *Seis años de mi vida*, Barcelona, Galba; Frederica MONTSENY (1987), *Mis primeros cuarenta años*, Barcelona, Plaza y Janés.

146. Geneviève DREYFUS-ARMAND (1999), *L'exil des républicains espagnols en France. De la guerre civile à la mort de Franco*, París, Éditions Albin Michel, p. 358.

pels nazis, ens la facilita Montserrat Roig l'any 1977. Un treball pioner en l'abordatge de la història de l'exili republicà català i de l'holocaust teixit a partir de les fonts orals, dels testimonis aportats pels seus protagonistes. Dones catalanes que varen ser deportades i que havien lluitat a la Resistència francesa, la majoria d'elles provinents de la classe treballadora o de la pagesia. Entre elles hi havia Roser Fluvià i Mònica Gené, que havien militat a Estat Català; la sindicalista Carme Boatell; Dolors Gener, que el 1936 ja pertanyia a les Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya de Lleida; Secundina Barceló, de la UGT, que als 13 anys ja treballava en una fàbrica a Gràcia; Coloma Serós, mestra de Lleida; Neus Català, que havia passat la frontera als 21 anys amb 180 criatures, tota una colònia escolar, i que militava a les Joventuts del PSUC.¹⁴⁷

El gener de 1978 Montserrat Roig va entrevistar Neus Català, infermera de professió, que durant la guerra havia estat cap sanitària en una colònia infantil de Premià de Mar, ocupant-se d'atendre infants abandonats per raons diverses o que havien perdut els seus pares als bombardeigs.¹⁴⁸ Lluitadora antifeixista, republicana, membre de la resistència francesa i supervivent de l'horror del camp de concentració nazi de Ravensbrück, Neus Català va fer un exercici de recuperació de la memòria —que es va publicar a Barcelona l'any 1984— per rescatar de l'oblit les veus de les dones que van deixar el seu testimoni per tal de trencar el silenci i continuar lluitant contra el feixisme. A *De la resistència i la deportació* hi ha testimonis de dones catalanes, com Filomena Folch, de Barcelona, militant de la CNT, o Teresa Gebellí de Serra, de Reus, que havia estat de les Joventuts Socialistes Unificades.¹⁴⁹

L'any 1988 es van publicar les memòries de la militant anarquista, nascuda al Poble-sec però que va viure amb la seva família al barri de les Corts, Sara Berenguer Laosa.¹⁵⁰ Anarcosindicalista i llibertària, l'any 1938 va integrar-se a la SIA, la Solidaridad Internacional Antifascista, que havia estat creada pel sindicat anarquista CNT i per altres organitzacions llibertàries el 1937, i fou també

147. Montserrat ROIG (1977), *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62.

148. Entrevista biogràfica de Montserrat Roig a Neus Català al Programa *Personatges: Neus Català* de TVE Catalunya, 1 de gener de 1978. Consultat a <https://www.rtve.es/alacarta/videos/personatges/arxiu-tve-catalunya-personatges-neus-catala/3259171/>, 15 de juliol de 2024.

149. Neus CATALÀ (1984), *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, Editorial ADGENA.

150. Sara BERENGUER (1988), *Entre el sol y la tormenta (Treinta y dos meses de guerra 1936-1939)*, Barcelona, Seuba.

secretària de Propaganda del Comitè Regional de Catalunya de Mujeres Libres. Va passar la frontera i va arribar a Perpinyà amb 20 companyes, quasi totes de Mujeres Libres, i Germinal, el fill d'una d'elles, que tenia pocs mesos d'edat. A les seves memòries ens facilita els noms i cognoms de les seves companyes, tretze del Comitè Regional de Catalunya i vuit de Granollers, i recull el testimoni de Pepita Estruch Pons, militant anarquista i feminista nascuda a Copons, a l'Anoia. Des del primer moment de la seva arribada a França, Sara Berenguer es va incorporar a la SIA, que ajudava els refugiats, i més tard va passar a treballar al Centre Espanyol de Besiers, que va servir de punt de trobada per a les famílies dispersades per França, i quan va esclatar la Segona Guerra Mundial es va incorporar a la Resistència.

També des de França, l'antropòloga i investigadora Marie-José Nadal, integrant de la segona generació de l'exili, ens proporciona un exemple d'incorporació primerenca de les dones als estudis sobre l'exili republicà de 1939. Certament, l'any 1989 va publicar un article¹⁵¹ —un extracte d'un DEA presentat el 1984 a l'École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) de París— escrit a partir dels testimonis orals de tres dones, nascudes a principis del segle xx, que l'any 1939 vivien als barris populars de Barcelona. Eren dones que pràcticament no havien estat escolaritzades i que entre els 8 i els 14 anys havien hagut de començar a treballar a les fàbriques tèxtils, on s'inicià la seva militància sindical. Filles de pares afiliats a organitzacions polítiques —una d'elles al Partit Radical i les altres dues a l'anarcosindicalisme—, es van casar amb homes obrers militants, respectivament, al Partit Comunista, al POUM, al qual la segona dona també es va adherir, i a l'anarcosindicalisme. Malgrat abraçar opcions ideològiques diferents, totes tres tenien en comú el fet de sentir-se republicanes i antifranquistes. Nadal exposà que treien valor a la seva experiència social i que, si bé a les primeres trobades evocaven les accions que millor responien al model clàssic de militància —a la seva experiència sindical—, a poc a poc, tot rememorant el costat banal de la vida quotidiana, va anar sorgint l'altre aspecte de la seva pràctica, l'espai polític femení. En definitiva, a la seva publicació, Marie-José Nadal presentà els tres testimonis de dones anònimes —no en cità els noms i cognoms, però, a partir de la lectura del text, es pot deduir clarament

151. Marie-José NADAL (1989), «Femmes de l'exil espagnol. Formation idéologique et action politique des femmes du peuple ayant choisi de s'exiler en France en 1939», *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, núm. 15, p. 28-37.

la seva procedència de Catalunya— que havien emprès el camí de l'exili com a resultat de la seva implicació política.

A partir de 1990, els estudis monogràfics sobre les exiliades van centrar-se en aspectes que havien estat poc treballats fins a aquell moment —vida quotidiana, feina—, de manera que el seu coneixement es va anar enriquint amb fonts orals i memòries. Certament, l'any 1990, tot argumentant la quasi total impossibilitat de consultar fonts documentals, deguda a les circumstàncies que havia viscut el país, M.ª Eugenia Martínez Gorroño va presentar un treball de recopilació de dades basat en fonts orals i centrat en l'estudi de les dones exiliades a Colòmbia.¹⁵² Exposava que, al costat del relat oral, s'acostumava a consultar l'arxiu familiar, que aportava publicacions, dades bibliogràfiques, retalls de premsa, material gràfic, passaports, contractes de treball, diaris personals i correspondència. A més, la font oral consultada proporcionava l'accés a una altra nova font oral. Ara bé, afirmava que en l'estudi de les dones exiliades a Colòmbia havia estat complicada la recerca d'informació i que, als petits treballs que havien aparegut fins aleshores sobre l'exili espanyol republicà, no figuraven els noms ni la tasca realitzada per dones que havien tingut una trajectòria professional prestigiosa a Espanya, com havia estat el cas de l'escultora i antropòloga Maria Rosa Mallol Pibernat, o de tantes altres no conegudes. Filla del pintor Ignasi Mallol, Maria Rosa havia nascut el 1920 a Barcelona, on va viure fins a la primavera de 1938, quan la seva família es va traslladar a Girona. El gener de 1939 van passar a França i s'instal·laren prop de París fins a la seva partida a Colòmbia, primer a Barranquilla i més tard a Bogotà, on va estudiar Antropologia. M.ª Eugenia Martínez al·ludeix també en el seu article a Montserrat Fargas Raymat, esposa d'Antoni Trias i Pujol i mare de sis fills, tot dient que en aquest cas seria estrany parlar del treball quotidià i de les dificultats motivades per l'exili i la ubicació en un nou país.

El 1992 es va publicar el *Diccionari dels catalans d'Amèrica*¹⁵³ que, entre les biografies de persones, va incorporar alguna entrada corresponent a dones de l'exili republicà, com la de la professora d'idiomes Rosa M. Duran i Gili,

152. M.ª Eugenia MARTÍNEZ GORROÑO (1990), «Fuentes orales para una aproximación al exilio femenino en Colombia» a *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie V, Historia Contemporánea, núm. 3, Madrid, UNED, p. 85-106.

153. AD (1992), *Diccionari dels Catalans d'Amèrica*, Barcelona, Comissió Amèrica i Catalunya, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència.

que es va exiliar primer a França i més tard va arribar a Mèxic. Precisament en aquest país, l'any 1993 es va publicar *Nuevas Raíces*,¹⁵⁴ que recollia els testimonis a l'exili d'onze dones, entre les quals es trobaven Maria Tarragona, Maria Magda Sans i Laura del Castillo. La lleidatana Maria Tarragona havia nascut a Noves de Segre, en el si d'una família de propietaris rurals, havia estat mestra a Sabadell i Barcelona des del març de 1936 i el 6 de febrer de 1939 va creuar la frontera per Puigcerdà, es va instal·lar a Perpinyà i més tard a Narbona, fins que va aconseguir arribar a Mèxic al gener de 1940. Maria Magda Sans vivia a Barcelona i treballava com a funcionària de la Conselleria de Treball del govern de la Generalitat, on exercia el càrrec de secretària del conseller. Va passar la frontera per la Jonquera i, després de múltiples peripècies, el 7 de novembre de 1939 va desembarcar al port de Ciudad Trujillo, a Santo Domingo, on va viure tres anys, es va traslladar a Cuba i, un any més tard, a Mèxic. Laura del Castillo Sáenz de Tejada treballava com a secretària a l'Assessoria Jurídica del Ministeri de la Guerra, a Poblet, i, quan el seu marit, Joaquín Rodríguez, fou nomenat assessor jurídic de l'Exèrcit de l'Ebre, va demanar trasllat a Montblanc, on es trobava la seu del Tribunal de l'Exèrcit de l'Ebre. Va creuar la frontera a peu, embarassada, i des de França aconseguí arribar a Mèxic.

I és que, tal com assenyala Alba Martínez,¹⁵⁵ a la dècada dels anys noranta la historiografia feminista va anar conquerint espais d'expansió, al mateix temps que les fonts orals s'anaren legitimant i possibilitaren l'entrada al relat històric de col·lectius i entitats que havien estat dilatadament silenciats. Certament, l'any 1991 es va fundar l'Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres (AEIHM) i en el si d'aquesta entitat es va gestar el projecte de creació d'una revista centrada en la «Historia de las Mujeres en España» que es va concretar en la publicació, l'any 1994, del primer número de la revista *Arenal*.¹⁵⁶ I l'any 1994

154. AD (1993), *Nuevas raíces. Testimonios de mujeres españolas en el exilio*, Mèxic, Joaquín Mortiz. Consultat a https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/nuevas-raices-testimonios-de-mujeres-espanolas-en-el-exilio--0/html/ff70dc16-82b1-11df-acc7-002185ce6064_2.html#I_0, 25 de juliol de 2024.

155. Alba MARTÍNEZ MARTÍNEZ (2022), «Refugiados, mujeres y género en la encrucijada historiográfica. De Europa a España, un estado de la cuestión desde abajo», a *Historia Actual Online* (HAO), núm. 57. Cadis: Asociación de Historia Actual, Universidad de Cádiz, p. 191-208.

156. Cándida MARTÍNEZ LÓPEZ; Mary NASH (2013), «ARENAL, 20 años de Historia de las Mujeres en España», a *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, vol. 20, núm. 1, Granada, Universidad de Granada - Instituto de la Mujer, p. 5-40.

Pilar Domínguez Prats —que havia presentat la seva tesi doctoral el 1992, amb el títol *Mujeres españolas exiladas en México (1939-1950)*—,¹⁵⁷ va publicar *Voces del exilio. Mujeres españolas en México*,¹⁵⁸ el llibre en què es va materialitzar la seva tesi, una investigació pionera, amb un enfocament de gènere que va donar visibilitat a les exiliades republicanes de 1939 en aquell país per mitjà d'una metodologia que, en aquell moment, era innovadora pel fet de ser poc utilitzada en les investigacions històriques. Efectivament, tal com exposava a la seva tesi doctoral, partint de dos supòsits, per una banda, la invisibilitat de les dones a la història i a les fonts escrites i, per l'altra, la utilitat de les fonts orals a l'hora d'analitzar els col·lectius socials marginats de la història, com era el cas de les dones, va basar la seva investigació en les fonts orals. Pilar Domínguez, des d'una perspectiva de gènere, va examinar àmpliament la vida de les dones exiliades a Mèxic, tot englobant la seva ocupació, el treball remunerat i el domèstic, i la seva activitat política i cultural.

Entre les persones entrevistades que li van servir de base en el seu treball hi havia 53 dones, moltes d'elles catalanes, com la mestra Maria Tarragona, l'odontòloga i també mestra Rosa Poy, Adelina Santaló, Carmen Martínez, Teresa Domingo —que havia estat funcionària de la Presidència de la Generalitat de Catalunya—, Concepció Cervera i Dolors Duró, entre d'altres. Tot i completar la informació proporcionada per les entrevistes amb documentació procedent dels arxius de l'emigració espanyola a Mèxic, Pilar Domínguez va considerar les fonts orals com l'element clau de la seva recerca. En aquest sentit, val la pena recordar que, tal com exposa David Ginard,¹⁵⁹ va resultar fonamental la recollida de testimonis orals de l'exili mexicà des dels anys setanta mitjançant l'Archivo de la Palabra del Instituto Nacional de Antropología e Historia,¹⁶⁰ l'INAH,

157. Pilar DOMÍNGUEZ PRATS (1992a), *Mujeres españolas exiladas en México (1939-1950)*, publicada a Docta Complutense, 2002, consultada a <https://docta.ucm.es/entities/publication/a2392a93-fa78-4f16-bd47-c14889f83092>, 20 de juliol de 2024. Recordem també: Pilar DOMÍNGUEZ PRATS (1992b), «El exilio republicano a México en los años cuarenta, una emigración asistida», a *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura*, núm. 5, fascicle 2, Fuerteventura, Cabildo de Fuerteventura, p. 323-342.

158. Pilar DOMÍNGUEZ PRATS (1994), *Voces del exilio. Mujeres españolas en México (1939-1950)*, Madrid, Dirección General de la Mujer.

159. David GINARD (2012), «Dones i antifeixismes. El cas espanyol (1939-1951)», a David GINARD [COORD.] (2012), *Dona i lluita democràtica al segle XX*, Palma, Documenta Balear, p. 159-212.

160. Vegeu: Mediateca INAH: consultat a <http://mediateca.inah.gob.mx/repositorio/islandora/object/fondo:68>, 26 de juliol de 2024. Les entrevistes es poden consultar al Portal de Archivos Españoles, PARES: <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/contiene/117004>

que va preservar, en el marc del projecte «Españoles en México», les 130 entrevistes realitzades a homes i dones que van arribar al país com a conseqüència de la Guerra Civil a Espanya. Un projecte que fou impulsat per una sèrie d'investigadores vinculades al col·lectiu de l'exili, entre les quals hi havia Concepción Ruiz Funes, Enriqueta Tuñón Pablos, Elena Aub, María Luisa Capella i Dolores Pla Brugat, que el va coordinar. Entre les dones entrevistades, Adela Ramon Lligé —l'arqueòloga militant d'Acció Catalana Republicana, que va contribuir a organitzar amb Bosch Gimpera la protecció del patrimoni arqueològic que es va portar fins a Agullana i, finalment, a Ginebra— i Dolors Bosch Toldrà —militant primer d'Estat Català i més tard del Bloc Obrer i Camperol, i del POUM—, entre moltes altres catalanes.

També el 1994 Josep Xaubet,¹⁶¹ en escriure sobre Joan Peiró —ue havia estat ministre d'Indústria en el govern de Largo Caballero entre el 4 de novembre de 1936 i el 17 de maig de 1937— es referí a la seva dona, Mercè Olives Bonastre, i a les seves filles. El fet és que la família Peiró s'esperava al Pertús el gener de 1939 i, quan l'Estat francès obrí la frontera a la població civil fugitiva, només deixaren entrar les dones. Al text de Xaubet es pot llegir que Mercè Olives Bonastre i les filles Peiró van anar a parar a un dels camps per a civils, a Presqu'île de Crozon, a la Bretanya francesa. L'any 1995 es va publicar *Dones a l'infern*, on Elisa Reverter —nascuda a Badalona— narrava la seva experiència d'exili als camps de concentració francesos.¹⁶²

A Madrid, a la dècada dels anys noranta, es va anar consolidant el Canal UNED, una iniciativa de la Universidad Nacional de Educación a Distancia en col·laboració amb RTVE per difondre contingut educatiu i cultural a través de programes de televisió, documentals i entrevistes. A partir de l'any 1994 es van produir els audiovisuals dedicats a l'exili a França,¹⁶³ que varen recollir diversos testimonis de dones, entre elles les anarquistes catalanes Rosa Laviña i Sara Berenguer, i els debats que seguirien al voltant dels documentals, patrocinats per la UNED, en col·laboració amb el Ministeri de Cultura i la Université Toulouse - Le Mirail.

161. Josep XAUBET I VILANOVA (1994), «Aproximació històrica a l'exili català a través dels mataronins», Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria, núm. 49, Mataró, Museu Arxiu de Santa Maria, Centre d'Estudis Locals, p.18-28.

162. Elisa REVERTER LÓPEZ (1995), *Dones a l'infern*, Barcelona, Columna.

163. Vegeu *Migraciones y exilios. El exilio español* a Canal UNED, consultat a <https://canal.uned.es/series/5a6f2296b1111f2a3a8b4569>, 12 de juny de 2024.

D'altra banda, a partir de la iniciativa d'un seguit de persones procedents de diferents àmbits de la vida universitària i professional, l'octubre de 1996 es va constituir l'Asociación para el Estudio de los Exilios y Migraciones Ibéricos Contemporáneos (AEMIC), amb l'objectiu de contribuir a l'estudi, difusió i comprensió de les migracions ibèriques contemporànies. El mateix any, es va publicar «Las mujeres españolas en la Resistencia francesa» de María Fernanda Mancebo,¹⁶⁴ una investigació sobre l'activitat política i a la Resistència de les exiliades. Es tractava d'una aproximació metodològica que comprenia, en primer lloc, un estat de la qüestió respecte a bibliografia, fonts d'arxiu i hemerogràfiques i testimonis orals i, en segon lloc, un estat de la qüestió referit al coneixement que es tenia fins a aquell moment sobre les dones a l'exili i la seva participació en la Resistència. Va esbossar un perfil de la jove o dona resistent anònima, que malgrat la seva escassa formació política i intel·lectual fou capaç de mantenir-se en silenci sota les tortures, fou deportada i va anar a parar als camps d'extermini o bé va afrontar les adversitats i va aconseguir sobreviure lluitant en la clandestinitat. En relació amb l'origen geogràfic, si bé les dones procedien de tota la geografia espanyola, la caiguda de la zona nord-est va donar lloc a una major presència de catalanes, aragoneses, navarreses i basques. En el seu estudi, Mancebo cita noms de dones, bàsicament dels testimonis recollits per Neus Català, entre les quals es troben militants del Partit Socialista Unificat de Catalunya, de les seves Joventuts, de la Unió de Dones de Catalunya i de la CNT i de la FAI.

L'any 1997 Alicia Altred¹⁶⁵ exposava que en repassar l'extensa bibliografia sobre l'exili republicà espanyol de 1939 es constata que l'home era l'eix central dels esdeveniments històricament significatius. Això es veia molt clar en tot el que es referia a la participació dels republicans espanyols exiliats a França durant la Segona Guerra Mundial i, més concretament, a la historiografia sobre la Resistència. Però, en rastrejar les fonts per reconstruir la complexitat de la lluita clandestina contra els alemanys a la França ocupada i de la deportació als camps d'extermini nazis, constantment sorgien noms de dones anònimes que no apareixen a cap monument ni en cap làpida commemorativa. Ens remetia a Neus Català, als testimonis orals que recollia al seu llibre, a la càrrega emotiva

164. María Fernanda MANCEBO (1996), «Las mujeres españolas en la Resistencia Francesa» *op. cit.*

165. Alicia ALTRED VÍGIL (1997), «El exilio republicano español desde la perspectiva de las mujeres», a *Arenal, Revista de historia de las mujeres*, vol. 4, núm. 2. Granada, Universidad de Granada - Instituto de Estudios de la Mujer, p. 223-238.

de les fotografies, per constatar la importància de les fonts orals en la reconstrucció de l'entramat de l'exili i, sobretot, el paper que hi van tenir les dones. Al seu article, tot aportant l'entrevista que li havia fet a Tolosa de Llenguadoc l'any 1995, va donar veu a l'escriptora catalana Teresa Gracia, una representant dels pocs infants de la Guerra Civil espanyola que va narrar la seva experiència als camps de concentració francesos d'Argelers i de Sant Cebrià. D'altra banda, quan ja tenia vuitanta anys, la infermera Maria García Torrecillas, que havia emigrat a Barcelona a l'edat de 20 anys, va escriure les seves memòries.¹⁶⁶ D'una fàbrica de filats, on va començar a treballar, va passar a una altra de municions durant la guerra i a fer de voluntària a un hospital del Socorro Rojo Internacional. Va fer la retirada, va arribar al camp de concentració d'Argelers embarassada i va rebre l'ajut d'Elisabeth Eidenbenz. Des d'aleshores, Maria García no va treballar només a la Maternitat d'Elna, sinó que va ajudar les dones poloneses i jueves que fugien de la persecució nazi, fins que l'any 1943 es va exiliar a Mèxic.

I a Catalunya, el 1997, la historiadora Mercè Vilanova i l'antropòloga Mercè Fernández-Martorell van recollir el testimoni de diverses dones, entre les quals hi havia Carme Casas, Enriqueta Gallinat, María Salvo, Conxa Pérez i Pilar Santiago, que fou donat un any més tard a l'AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona) i que constitueix el fons oral denominat *Dones del 36*. Totes aquestes dones, a excepció de Pilar Santiago, van fundar l'Associació *Dones del 36* que des d'aleshores inicià la seva tasca de recuperació de la memòria històrica. Mesos després es van incorporar Emèrita Arbonès, Laia Berenguer, Victòria Santamaría i Josefina Piquet.

El 1998 es varen publicar les memòries de l'anarquista Ana Camello García, coneguda com a Anna Delso, que havia estat evacuada de Madrid i València amb un grup d'infants i adolescents. Un cop a Catalunya, va arribar a Vilanova i la Geltrú, on es va encarregar del secretariat federal de Mujeres Libres. Militant a la Federació Ibèrica de Joventuts Llibertàries, travessà la frontera francesa, ingressà a camps de concentració i s'integrà a la Resistència.¹⁶⁷ A més, Teresa Soler i Pi, coneguda com la «iaia de la cançó», i Teresa Rebull, que havia nascut a Sabadell en el si d'una família llibertària i, des de molt jove, va militar en el

166. María GARCÍA TORRECILLAS (2005), *Mi exilio: la guerra Civil Española cambió muchas vidas, entre ellas la mía*, Monterrey, editor no identificat.

167. Ana DELSO (1998), *Trescientos hombres y yo. Estampas de una revolución*, Madrid, Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo.

Bloc Obrer i Camperol i més tard en el Partit Obrer d'Unificació Marxista, va publicar les seves memòries l'any 1999.¹⁶⁸ El mateix any, al programa «La noche temàtica» de TVE es va poder veure el muntatge documental *Mujeres del 36*, amb guió de Llum Quiñonero i Ana Martínez, que recollia el testimoni, entre d'altres, d'Enriqueta Gallinat, militant d'Esquerra Republicana, i de Conxa Pérez, de CNT-FAI.

Les recerques d'Antonina Rodrigo, que ha realitzat una àrdua tasca abordant estudis concrets sobre les dones, han estat fonamentals per conèixer les trajectòries de la vida d'algunes exiliades. L'any 1999, a *Mujer y exilio*¹⁶⁹, va recuperar l'àmbit públic i privat de vint-i-sis dones entre les quals hi havia les següents: Trinidad Revoltó Cervelló, nascuda a l'Espluga de Francolí, sindicalista, destacada militant del PSUC, de la Unió de Dones Antifeixistes i membre de la resistència antinazi i antifranquista, que va viure l'exili a França i a l'URSS; la militant anarquista de Barcelona Sara Berenguer, de Mujeres Libres, a la qual ja ens hem referit anteriorment; l'escriptora i militant comunista María Enciso, que va estudiar a Barcelona, compromesa amb el periodisme i l'ensenyament, que va passar per França i s'exilià a Colòmbia, va viure a Cuba i s'instal·là definitivament a Mèxic; Rosa Laviña, de Palafrugell, anarquista, de la CNT i la SIA, exiliada a França; Antònia Adroher, mestra, militant del POUM, la primera dona regidora de Cultura i Propaganda a l'Ajuntament de Girona, exiliada a França; Adelita del Campo, pseudònim d'Adela Carreras Taurà, barcelonina adherida a Mujeres Libres, la veu de Ràdio París, que va passar pels camps de concentració d'Argelers, Sant Cebrià i Bram; Lola Iturbe, anarcosindicalista, de la CNT, exiliada a França i lluitadora antifeixista a la Resistència; Diana Pey Casado, pianista i compositora, distingida amb una beca de la Generalitat per estudiar a París poc abans d'esclatar la guerra, exiliada a Xile.

El segle xx es va tancar amb l'aparició de la revista *Migraciones y Exilios. Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, una aportació de l'associació AEMIC, que va publicar el seu primer número el mes de desembre de l'any 2000 i que, des d'aleshores, ha estat un element clau en la recollida d'aportacions per a l'estudi de l'exili.

168. Teresa REBULL (1999), *Tot cantant*, Barcelona, Columna.

169. Antonina RODRIGO (1999), *Mujer y exilio*, Madrid, Compañía Literaria.

2.2. El segle XXI: altres mirades cap a l'exili

L'any 2002 Alicia Alted va publicar un estudi sobre les característiques del desterrament a la Unió Soviètica, un exili polític petit i amb un caràcter molt selectiu en relació amb l'adscripció política, i sobre la seva historiografia, en el qual al·ludeix a Teresa Pàmies.¹⁷⁰ A Castellar del Vallès, el 8 de març de l'any següent, es va celebrar el Primer Congrés d'Història Local i es va fer una aproximació als exilis republicans a través de les experiències vitals de Carme Insa i Torguet, que havia estat refugiada a França al llarg del període 1939-1941.¹⁷¹ I l'any 2003, a *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*¹⁷² es van recollir els testimonis i records d'una quarantena d'homes i dones entre les quals hi havia Emèrita Arbonès, Laia Berenguer, Teresa Carbó, Carme Casas, Núria Folch, Enriqueta Gallinat, Elvira Godàs, Andrea Martínez, Conxa Pérez, Josefina Piquet, María Salvo i Victòria Santamaría, que varen haver de seguir el camí cap a l'exili.

També l'any 2003 Dolores Pla Brugat, a *El aroma del recuerdo*, exposa una sèrie de textos, que originàriament havien estat entrevistes i que són testimonis de vida de refugiats. Ja anteriorment havia afirmat la important aportació al país mexicà provinent de la totalitat dels republicans espanyols.¹⁷³ Que no va ser només una immigració d'intel·lectuals ho corroboren testimonis com els de la barcelonina Concepció Baixeras, filla d'obriers tèxtils, la seva mare afiliada a la UGT, que fou enviada a Morelia; o el de la modista i perruquera Dolores Duró Betriu, casada amb un militant del POUM, de família humil, que passà la seva infància a la Seu d'Urgell i que després de tres anys a França aconseguí arribar a Mèxic l'any 1942.

Jo mateixa vaig tenir l'oportunitat d'entrevistar l'Elvira Godàs, la mestra antifranquista, d'esquerres, anticlerical i antifeixista que partí a l'exili a bord del

170. Alicia ALTED VIGIL (2002), «El exilio español en la Unión Soviética», *Ayer*, núm. 47, Madrid, Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 129-154.

171. Sílvia SÀIZ I CALVÓ (2003), «El segon número de *Recerca*», *Quadern de les idees, les arts i les lletres*, núm. 143, p. 21-22. Sabadell: Fundació Arts.

172. Pelai PAGÈS I BLANCH; Alberto PÉREZ PUYAL (2003), *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*, Lleida, Pagès editors.

173. Dolores PLA BRUGAT (1995), «El exilio español en México: una inmigración selecta», *Historias*, núm. 33, p. 69-80. Consultat a https://www.estudioshistoricos.inah.gob.mx/revistaHistorias/wp-content/uploads/historias_33_69-80.pdf, 2 agost 2024.

Sinaia el 1939 i va arribar a Mèxic, on va viure durant més de trenta anys.¹⁷⁴ I Lilia Granillo, que afirmava que a Mèxic hi ha la tradició d'acollir els migrants —asilats, refugiats, expatriats, exiliats—, l'any 2004 va publicar una investigació amb les veus de dones catalanes, uns testimonis que confirmen les bondats de transformar la guerra a mort en lluita per la vida. Veus que, al seu parer, certifiquen les possibilitats de créixer a l'exili i que responen a la identitat d'Eli Bartra, la seva companya a la universitat, filla d'Anna Murià; Norma Muxaes Pastor, que havia estat professora d'anglès de les seves filles; Josefina Benet, nascuda a Barcelona en el si d'una família benestant; Rosa Castillo Rosas, vídua del gironí Agustí Cabruja i Auguet, un dels escriptors de l'exili, que li va transmetre l'interès per la llengua catalana.¹⁷⁵ El mateix 2004 va aparèixer el documental *Mujeres en pie de guerra*,¹⁷⁶ que va dirigir Susana Koska i que va recuperar la veu d'algunes dones que havien lluitat per la llibertat i contra el feixisme des de l'inici de la Guerra Civil fins a la mort de Franco: Sara Berenguer, Neus Català, Rosa Laviña i María Salvo estaven entre elles. D'altra banda, el 2005 es va publicar *Nou dones i una guerra*, amb els testimonis de les vuit dones del col·lectiu i de «la nena del 36», Josefina Piquet.¹⁷⁷

Cal afegir *La voz de los vencidos: el exilio republicano de 1939*, que, partint d'un plantejament de síntesi, va donar una visió de conjunt del que va ser l'exili i del que va significar de pèrdua per a Espanya i d'enriquiment per als països d'acollida, amb moltes referències personals de persones exiliades de diferent extracció. Un llibre que va escriure sobre la base de nombroses investigacions prèvies recollides en estudis monogràfics, en les quals Alicia Altred va treballar amb documentació d'arxiu i, sobretot, amb testimonis orals.¹⁷⁸ També l'any 2005 Carmen Sierra, prenent com a exemples Mèxic i Argentina, va descriure el procés de recuperació i localització dels testimonis que es trobaven als països

174. María Pilar MOLINA JAVIERRE (2003), «Cada any, cada any era el del retorn...», *El Temps*, núm. 987, p. 64-67.

175. Lilia GRANILLO VÁZQUEZ (2004), «Mujeres después de una guerra: catalanas en México», *Clío: History and History Teaching*, núm. 30, Saragossa, Asociación Proyecto Clío, Universidad de Zaragoza.

176. Susana KOSKA [dir.] (2004), *Mujeres en pie de guerra*, Barcelona, Eclipse P.C, Guerrilla Films.

177. Isabel OLESTI (2005), *Nou dones i una guerra. Les dones del 36*, Barcelona, Edicions 62.

178. Alicia ALTRED VIGIL (2005), *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*, Madrid, Aguilar.

que havien acollit exiliats espanyols per tal de catalogar-los, dipositar-los als arxius de l'Estat i fer difusió *online* de la informació que aportaven per facilitar-ne l'accés universal. Sierra es refereix al fons d'història oral que es va generar a Mèxic, on apareixen algunes dones catalanes, com Adela Santaló Cortina —filla del ministre de Comunicacions Miquel Santaló—, que va arribar el 1942; la barcelonina Dolores Bosch Toldrà, militant del POUM, que va aconseguir fugir del camp d'Argelers i anar a Narbona i Bordeus, des d'on va arribar a Mèxic el 1940; o la mestra, Estrella Cortichs Vinyals, nascuda a Gironella, que va passar pels camps de concentració francesos abans de marxar cap a Santo Domingo, Cuba i, finalment, Mèxic.¹⁷⁹

I a «La memoria de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana», Susanna Tavera va analitzar aspectes de la memòria de les dones vençudes pel franquisme, centrant-se en el rang diferenciats que va adquirir l'evocació de les d'una o altra militància política, tot abordant la figura de Frederica Montseny entre la memòria i el mite.¹⁸⁰ Cal afegir també *Memorias del exilio*, de Francisca Muñoz Alday, que als 13 anys va passar la frontera francesa i va conèixer la vida a diversos refugis, fins que va ser internada a un camp al nord del país.¹⁸¹

Dos anys més tard, José María Gago¹⁸² insistia que les fonts orals proporcionen una visió diferent a l'hora d'estudiar i comprendre l'exili republicà i que la història oral posa de manifest allò que altres fonts no arriben a albirar, com és l'estudi dels col·lectius marginats i marginals, la història de la gent corrent. Perquè la història oral aporta una mirada distinta i sovint nova dels fets del passat que no seria possible captar amb altres tècniques d'investigació. Per les mateixes dates, Irene Castells¹⁸³ recordava que als estudis sobre l'exili republicà

179. Carmen SIERRA BÁRCENA (2005), «Archivos de Españoles en América (Argentina y México)», *Anuario Americanista Europeo*, núm. 3, Madrid, Red Europea de Información y documentación sobre América Latina, REDIAL - Consejo Europeo de Investigaciones Sociales de América Latina, CEISAL, p. 315-325.

180. Susanna TAVERA (2005), «La memoria de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana», *Ayer*, núm. 60, Madrid, Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 197-224.

181. Francisca MUÑOZ ALDAY (2006), *Memorias del exilio*, Barcelona, Viena.

182. José María GAGO GONZÁLEZ (2007), «Las fuentes orales y el exilio», *Migraciones & Exilios, Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 8, Madrid, UNED, p. 121-136.

183. Irene CASTELLS (2007), «Los exilios políticos en la España Contemporánea», *Ayer*, núm. 67, Madrid, Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 257-269.

s'han privilegiat personalitats concretes, intel·lectuals, escriptors o polítics, i que calia insistir en el component d'exiliades anònimes, treballadores i dones corrents que no van tenir la defensa de la cultura com a arma contra el desarrelament. En efecte, la dura condició de l'expatriació política és encara més penosa per a les dones, víctimes d'un doble exili: el polític i la marginalitat que afronten pel fet de ser dones.

M.ª Eugenia Martínez¹⁸⁴ va presentar un treball detallant els arxius que contenen fons que permeten documentar l'aportació professional, científica, acadèmica i cultural dels exiliats a Colòmbia i Veneçuela, tot referint-se a la documentació epistolar entre Antoni Trias Pujol i Leocadia de Comas, la dona de Pere Comas Calvet, que havia estat diputat del Parlament de Catalunya per Esquerra Republicana. I és que, si bé l'arribada de republicans fou força reduïda pel que fa al seu nombre, l'empremta de l'exili a Colòmbia es pot qualificar com d'enorme incidència.¹⁸⁵ A *Exiliadas. Escritoras, Guerra Civil y memoria*, Josebe Martínez,¹⁸⁶ amb la intenció de donar veu a l'experiència narrada per les protagonistes de la guerra i de l'exili, va reconstruir la biografia de diverses escriptores —entre elles, Silvia Mistral i María José de Chopitea—, per tal de recuperar el seu pensament, la seva obra i el seu significat polític i intel·lectual. Finalment, Isabel Segura va recollir el testimoni de Benita Moreno García, que va arribar refugiada a Barcelona l'any 1936. Del camp d'acollida improvisat a Montjuïc va anar a viure al barri d'Horta, fins que van començar els bombardeigs a Barcelona i la van portar a una colònia de Caldes de Montbui. El febrer de 1939 fou evacuada i, a França, va estar als camps d'Argelers, Bram i Rivesaltes.¹⁸⁷

184. M.ª Eugenia MARTÍNEZ GORROÑO (2007), «Fuentes de Archivo para la investigación del exilio español como consecuencia de la Guerra Civil de 1936-1939 en Colombia y Venezuela», *Migraciones & Exilios, Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 8, Madrid, UNED, p. 105-118.

185. M.ª Eugenia MARTÍNEZ GORROÑO; Juan Luis HERNÁNDEZ ÁLVAREZ (2009), «El impulso educativo, cultural, científico, deportivo y socioeconómico que significó el exilio español republicano en Colombia. Una significativa aportación al progreso», *Arbor, Ciencia, pensamiento y cultura*, núm. 739, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, p. 1045-1062.

186. Josebe MARTÍNEZ (2007), *Exiliadas. Escritoras, Guerra Civil y memoria*, Barcelona, Montesinos.

187. Isabel SEGURA SORIANO (2007), *Dones d'Horta-Guinardó. Itineraris històrics*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal del Districte d'Horta-Guinardó.

Un any més tard, Alicia Alted analitzà l'exili femení de manera conjunta, sense incidir en trajectòries individuals excepte en alguns casos específics, com el de les dones de Mujeres Libres exiliades a França —Amparo Poch, Mercè Comaposada, Pepita Carpena, Pepita Carnicer, Sara Berenguer o Frederica Montseny— i en el de les professores exiliades a Mèxic —Margarita Carbó i Darnaculleta i Enriqueta Ortega Feliu.¹⁸⁸ El 2009 Pilar Domínguez va publicar *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanas españolas en México*,¹⁸⁹ una reedició ampliada del llibre que havia publicat el 1994, en el qual havia pres forma la seva tesi doctoral. I a l'article sobre l'activitat política de les republicanas a Mèxic, va estudiar la reconstrucció de l'Agrupación de Mujeres Antifascistas, que va dur a terme una part important de la minoria femenina activa en política durant la República, i la creació, als anys quaranta de la Unión de Mujeres Españolas, centrada en el suport material als homes i dones empresonats pel franquisme. Entre les dones que esmenta hi ha Dolors Bargalló i Rosa Poy, d'ERC, i Dolors Ros, del POUM.¹⁹⁰

Mónica Moreno i Alicia Mira van plantejar la reflexió sobre la pluralitat d'experiències de la Guerra Civil i de l'exili, i la diversitat de representacions d'aquestes vivències a les memòries escrites, tot posant en relleu la convivència entre allò que és públic i privat, entre compromís polític i vida quotidiana. Al seu treball, que pretenia matisar la identificació estereotipada entre memòries masculines, centrades únicament en la vida pública, i memòries femenines que només descriuen sentiments i fets de la vida familiar, es varen referir a Teresa Pàmies i Frederica Montseny.¹⁹¹ D'altra banda, Carmen González, que sostenia que des del punt de vista de la historiografia feminista cada cop interessava més la memòria individual, la qual permet descobrir les subjectivitats i les identitats de gènere per tenir una visió més àmplia de la història, va publicar

188. Alicia ALTED VIGIL (2008), «Mujeres españolas emigradas y exiliadas. Siglos XIX y XX», *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 24, Múrcia, Departamento de Historia Moderna Contemporánea y de América, Universidad de Murcia, p. 59-74.

189. Pilar DOMÍNGUEZ PRATS (2009a), *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanas españolas en México*, Madrid, Cinca.

190. Pilar DOMÍNGUEZ PRATS (2009b), «La actividad política de las mujeres republicanas en México», *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura (1940-1960)*, núm. 185, p. 75-85.

191. Mónica MORENO SECO; Alicia MIRA ABAD (2009), «Entre el compromiso y la privación. Memorias de guerra y de exilio de mujeres y hombres», a *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, núm. 21, Madrid, UNED, p. 249-266.

un treball sobre María García Torrecillas, un dels símbols que representa el paradigma de les dones republicanes a l'exili. La seva obra permet endinsar-nos en la reconstrucció de la vida quotidiana de les refugiades.¹⁹² També el 2009, diversos autors van publicar un text en què exposaven que els fons documentals de l'Arxiu Municipal de Girona permetien estudiar l'exili. Certament, des de l'Arxiu Municipal constataren que es podia fer una història de l'exili a través dels fons, recentment incorporats, de Miquel Santaló i la seva dona Adelina Cortina, i de Carmel Rosa i Antònia Adroher. Adelina Cortina, professora de l'Escola Normal, va abandonar Girona al final de la guerra i ja no retornà del seu exili a Mèxic. Antònia Adroher va tornar del seu exili a França el 1977.¹⁹³ Cal citar també el treball de Camille Aspar¹⁹⁴, que destaca el paper de les dones a la Resistència tot al·ludint a l'activitat duta a terme per diverses catalanes, com Neus Català, a la qual ja ens hem referit anteriorment, Alfonsina Bueno Ester i Mercedes Núñez Targa. Certament, l'anarcosindicalista de la CNT Alfonsina Bueno Ester, que treballà en una fàbrica tèxtil al Berguedà, es va exiliar a França, on va formar part d'un dels grups d'evasió clandestina organitzats per Francisco Ponzán. Mercedes Núñez, militant del PSUC; va ser condemnada a 12 anys de presó l'any 1940 i alliberada el mateix any arran d'una errada burocràtica. Va fugir a França, on va lluitar contra el feixisme a la Resistència, fins que la van detenir els nazis i la van deportar a Ravensbrück. Entre les intel·lectuals catalanes que van haver de marxar a l'exili, al llibre de Marta Pessarrodona, publicat el 2010, apareixen Roser Bru, Núria Folch, Frederica Montseny, Anna Murià, Teresa Pàmies, Mercè Rodoreda, Teresa Rebull i Margarida Xirgu.¹⁹⁵

192. Carmen GONZÁLEZ CANALEJO (2009), «María García Torrecillas: El paradigma de las mujeres en el exilio republicano (1936-1943)», a *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, vol. 16, Granada, Universidad de Granada - Instituto de la Mujer, p. 175-187.

193. Joan BOADAS; Lluís-Esteve CASELLAS; Anna GIRONELLA i Montserrat HOSTA (2009), «Fons documentals gironins per a l'estudi de l'exili i la repressió», a AD, *Girona: 1939-1953. Exilis, repressions i complicitats*, Girona, Ajuntament de Girona, Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions (SGDAP), p. 13-52.

194. Camille ASPAR (2009-2010), *Les républicains espagnols en France. L'engagement politique de l'exil républicain espagnol en France de 1939 aux années 2000*, tesi doctoral, Université Paul Cézanne-Aix-Marseille III, consultat a https://www.academia.edu/54058354/Les_R%C3%A9publicains_espagnols_en_France_ça_politique_de_l'exil_r%C3%A9publicain_espagnol_en_France_de_1939_aux_ann%C3%A9es_2000, 3 d'agost de 2024.

195. Marta PESSARRODONA ARTIGAS (2010), *El exilio violeta. Escritoras y artistas catalanas exiliadas en 1939*, Barcelona, Editorial Meteora.

Tanquem la primera dècada del segle XXI amb la publicació a França de les memòries de la modista badalonina Remei Oliva Berenguer, una de les mares de la Maternitat d'Elna que va passar pels camps d'Argelers i de Sant Cebrià.¹⁹⁶

La segona dècada d'aquest segle va ser també molt prolífica pel que fa als estudis sobre l'exili republicà. Mónica Moreno va fer un repàs a l'evolució de les investigacions sobre les exiliades i les seves repercussions en l'anàlisi de l'exili republicà. Constatava que la imatge de la refugiada es perfilava ja com a protagonista de l'exili, no només en l'àmbit privat o en el terreny laboral —com havien desvelat els primers estudis—, sinó també en l'acció política, que era objecte d'interès.¹⁹⁷ I Enriqueta Tuñón¹⁹⁸ va presentar el primer volum d'una col·lecció que es proposava donar a conèixer entrevistes d'història oral que s'havien fet a l'INAH (Instituto Nacional de Antropología e Historia) i que conformaven l'Archivo de Historia Oral Refugiados Españoles en México. Entrevistes que es poden consultar a la biblioteca de la Dirección de Estudios Históricos del INAH i a l'Archivo de la Guerra Civil de Salamanca. Per a aquest primer volum de *Varias voces, una historia...* va escollir cinc dones, la majoria catalanes —Estrella Cortichs, Francesca Linares, Silvia Mistral, a qui ja ens hem referit anteriorment, i Carmen Bahí—, tot argumentant que el grup català fou el més nombrós de l'exili espanyol a Mèxic. Eren dones de diferents tendències polítiques i de diversos nivells socioeconòmics i culturals, compromeses amb els seus ideals i amb una vida intensa. Estrella Cortichs Vinyals, mestra i pedagoga nascuda a Gironella, des de França va passar per la República Dominicana, Cuba i Mèxic, on va arribar el 1940, va treballar com a professora i va pertànyer al grup de dones Mariana Pineda, fins que l'any 1973 es va establir a Barcelona. Nascuda a Palafrugell, la periodista Francesca Linares de Palomares, acabada la guerra, abans d'arribar a Mèxic va passar per Tànger, Casablanca, Alger i França. Finalment, Carmen Bahí Anguera, nascuda a la Bisbal, militant del POUM, va passar a França el 1939 i es va embarcar en el vaixell *Ipanema* cap a Mèxic, on va obrir un comerç. També el 2011 es va publicar el llibre de la sociòloga Julia Varela,¹⁹⁹ una anàlisi sociohistòrica de les

196. Remei OLIVA BERENGUER (2010), *Exode: De l'Espagne franquiste aux camps français (1939-1940)*, París, Éditions L'Harmattan.

197. Mónica MORENO SECO (2011), «Las exiliadas, de acompañantes a protagonistas», *Ayer*, núm. 81, Madrid, Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 265-281.

198. Enriqueta TUÑÓN PABLOS (2011), *Varias voces, una historia... Mujeres españolas exiliadas en México*, Mèxic, Instituto Nacional de Antropología e Historia.

199. Julia VARELA (2011), *Mujeres con voz propia*, Madrid, Ediciones Morata.

trajectòries de tres dones, entre les quals hi ha Zenobia Camprubí, casada amb Juan Ramón Jiménez, que havia nascut a Malgrat de Mar en el si d'una família culta i benestant.

Les aportacions al feminisme de la folklorista Maria Baldó les va estudiar Montserrat Palau.²⁰⁰ Nascuda a Hellín, Maria Baldó Massanet va viure a Barcelona, on es va formar i va exercir com a mestra. Militant d'Esquerra Republicana, el 1939 es va exiliar a Tolosa de Llenguadoc. També el 2012 es va publicar un llibre sobre la primera regidora de l'Ajuntament de Palafrugell, Àngela Clos Batlle, que es va exiliar a França i finalment a Veneçuela.²⁰¹ Un any més tard, en un context de reformulació teòrica dels estudis migratoris en general i de l'exili en particular des de la perspectiva de gènere, que planteja tenir presents les desiguals relacions de gènere per comprendre els processos migratoris, Mónica Moreno i Bárbara Ortuño²⁰² van abordar les identitats transnacionals i les transferències culturals de les exiliades a França i Argentina.

En el cas de l'exili a França, destacaven Frederica Montseny i les membres de Mujeres Libres, com Amparo Poch, mentre que a l'Argentina es varen distingir per la seva professió les actrius republicanes catalanes Nora i Germinia Samsó. També constataren que, a diferència del cas mexicà, on el treball de Pilar Domínguez va donar a conèixer la inserció laboral de les refugiades, de les exiliades argentines només s'han destacat alguns noms de dones de l'elit il·lustrada entre les quals hi havia Margarita Xirgu, l'actriu i directora teatral nascuda a Molins de Rei. I a França, cal esmentar la tesi doctoral de Maëlle Maugendre sobre els centres d'acollida on varen romandre les dones exiliades en aquell país, entre les quals nombroses catalanes. Basant-se, entre d'altres fonts, en els testimonis orals i escrits de les protagonistes, va precisar la seva naturalesa i de

200. Montserrat PALAU (2012), «Les aportacions al feminisme de les folkloristes Maria Gràcia Bassa i Maria Baldó», a Josep TEMPORAL; Laura VILLALBA (2012), *La recerca folklòrica: persones i institucions*, Alacant, Diputació Provincial d'Alacant - Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, p. 13-25.

201. M. Concepción SAURÍ ROS (2012), *Àngela Clos Batlle. La primera edila*, Palafrugell, Asociación Apoyo a la Mujer de Palafrugell.

202. Mónica MORENO SECO; Bárbara ORTUÑO MARTÍNEZ (2013), «Exiliadas españolas en Francia y Argentina: identidades transnacionales y transferencias culturales», *Storia delle donne*. Firenze University Press, núm. 9, p. 161-196. <https://doi.org/10.13128/SDD-14073>. consultat a <https://oaj.fupress.net/index.php/sdd/article/view/2509>, 8 d'agost de 2024. Vegeu també la tesi doctoral de Bárbara ORTUÑO MARTÍNEZ (2010), *El exilio y la emigración española de posguerra en Buenos Aires, 1936-1956*, format pdf, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2012.

quina forma van contribuir al sotmetiment de les refugiades republicanes en sòl francès, tot evocant les condicions extremament difícils d'acollida als camps, els maltractaments que hi varen patir i els mecanismes de solidaritat que les dones van generar.²⁰³ També, Matilde Eiroa analitzà les característiques i la tipologia dels mitjans de comunicació de l'exili republicà al llarg de la seva etapa més fructífera, el període 1939-1950.²⁰⁴

El 2014, es va fer un estat de la qüestió sobre l'exili establint un tall cronològic que partia de l'any 2009, quan es va commemorar el setantè aniversari, fins a l'any 2014, moment en què se celebrà el setanta-cinquè.²⁰⁵ Per aquelles dates, María Jesús Piñeiro reflexionava sobre l'efecte de l'exili de gènere i analitzava alguns aspectes per comprendre les circumstàncies vitals i professionals d'algunes escriptores que van haver d'emigrar en acabar la Guerra Civil.²⁰⁶ Silvina Jensen va analitzar les estratègies solidàries desplegades pels expatriats catalans residents a Xile i Argentina al llarg dels anys trenta i quaranta del segle xx. Allà es va crear un espai transnacional solidari a ambdós costats de la serralada dels Andes i a través de l'oceà Atlàntic. En relació amb l'entramat humanitari català, a Xile es referí al Centre Català de Santiago i al Comitè Llibertat, i a l'Argentina al Casal Català i al Comitè Llibertat de Buenos Aires i al Centre Català de Rosario.²⁰⁷ Lidia Bocanegra va estudiar el paper de la informàtica aplicada a

203. Maëlle MAUGENDRE (2013), *Les réfugiées espagnoles en France (1939 - 1942): des femmes entre assujettissements et résistances*, Université Toulouse le Mirail - Toulouse II, consultat a <https://theses.hal.science/tel-00961467>. La seva tesi fou publicada; vegeu també: Maëlle MAUGENDRE (2019), *Femmes en exil: Les réfugiées espagnoles en France (1939-1942)*, Tours, Univ. François Rabelais.

204. Matilde EIROA SANFRANCISCO (2013), «La producción periodística del exilio republicano (1939-1950)», *Arbor, Ciencia, Pensamiento y Cultura*, núm. 759, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, consultat a <https://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1549/1572>, 24 juliol 2024.

205. Jordi FONT AGULLÓ; Jordi GAITX MOLTÓ (2014), «L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)», *Franquisme & Transició*, núm. 2, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals i Universitat Oberta de Catalunya, UOC, p. 231-280.

206. María Jesús PIÑEIRO DOMÍNGUEZ (2014), «El exilio político y de género de las escritoras españolas en la emigración» a Ana Jesús LÓPEZ DÍAZ [ed. lit.]; Anabel GONZÁLEZ PENÍN [ed. lit.] i Eva AGUAYO LORENZO [ed. lit.] (2014), *II Xornada Universitaria Galega en Xénero*, la Corunya, Universidade da Coruña (UDC), p. 305-311.

207. Silvina JENSEN (2014), «Nacional/regional/transnacional: la diáspora catalana y el universo de la ayuda humanitaria desde la Guerra Civil española al final de la Segunda Guerra

la investigació històrica, concretament l'ús de la web 2.0 i l'arquitectura de la informació per a l'anàlisi i difusió de l'exili republicà. Prenent com a exemple el projecte interactiu e-xiliad@s —que es va iniciar el 2009—, examina metodologies innovadores d'obtenció de noves fonts respecte d'exiliats republicans anònims a nivell internacional, la seva publicació en línia i l'anàlisi de la informació aportada.²⁰⁸

L'any 2016 Rocío Arnal va exposar que les històries de vida permeten conèixer els processos i els fenòmens socials des d'una perspectiva individual i que, per mitjà del relat, podem observar la comunicació simbòlica. Així, per tal d'estudiar la solidaritat republicana espanyola amb l'exili llatinoamericà, es va basar en testimonis de dones exiliades que van fer cap a Mèxic essent adultes —com la republicana Joana Sendra Ros— i de dones que van arribar essent infants, com Berta Fernández i la seva germana petita, que van sortir per la Jonquera en camions de càrrega.²⁰⁹ Alba Martínez es va apropar a la complexitat de les vivències quotidianes de les dones a l'exili republicà a França a partir de les memòries i els records d'una dona exiliada i des d'una perspectiva de gènere. Va elaborar el seu estudi a partir de les experiències vitals d'una dona que responia a les inicials CTM, exiliada a França. Havia nascut a Algesires, però part de la seva vida va transcórrer a Barcelona. Les seves memòries, inèdites, són les de la vida d'una exiliada corrent, no de l'elit política i cultural de l'exili, però de màxim interès historiogràfic.²¹⁰

Mundial», *Trabajos y Comunicaciones*, núm. 40, Argentina, Universidad Nacional de La Plata. Consultat a <https://www.trabajosycomunicaciones.fahce.unlp.edu.ar/article/view/TyC2014n40a05>, 20 d'agost de 2014; Silvina JENSEN (2015), «Los expatriados catalanes en Chile y Argentina y el universo de la ayuda solidaria hacia las víctimas de la Guerra Civil espanyola», *Proyecto Historia*, núm. 52, Sao Paulo, Pontificia Universidade Catolica, p. 37-75. Consultat a: <https://ri.conicet.gov.ar/handle/11336/10447>, 20 d'agost de 2014.

208. Lidia BOCANEGRA BARBECHO (2015), «El exilio republicano español: Estudio y recuperación de la memoria a través de la web 2.0. Nuevo enfoque metodológico con el proyecto e-xiliad@s», *Migraciones & Exilios. Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 15, Madrid, UNED, p. 113-136.

209. Rocío ARNAL LORENZO (2016), «La solidaridad republicana española con el exilio latinoamericano», a Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ; Alberto REIG TAPIA [coord.] (2016), *Exilios en el mundo contemporáneo: vida y destino*, Tarragona - Mèxic DF, Publicacions Universitat Rovira i Virgili, Universidad Autónoma de la Ciudad de México, SIMO Sistemas de Inteligencia en Mercados y Opinión, p. 163-179.

210. Alba MARTÍNEZ MARTÍNEZ (2016), «El otro exilio: memorias y vida cotidiana de las mujeres en el destierro republicano en Francia», *Kamchatka: revista de análisis cultural*, núm. 8, València, Universitat de València, p. 61-91.

Felip Solé va estudiar el camp d'Argelers a partir de la recuperació de la memòria oral dels testimonis, que va confrontar amb les fonts d'arxiu. A la seva recerca trobem els relats de Remei Oliva Berenguer,²¹¹ una de les mares de la Maternitat d'Elna que va passar també pel camp de Sant Cebrià, i de Margarida Soriano, que es refereix a la «revolta de les dones» que va tenir lloc al camp.²¹²

D'altra banda, al seu treball sobre l'acollida dels intel·lectuals a França, Montserrat Corretger i Montserrat Palau esmenten els noms de les 26 persones més destacades que residien a Tolosa de Llenguadoc, entre les quals únicament es comptabilitzen tres dones: Anna Murià, Mercè Rodoreda i Anna Peris. A Montpeller, entre els 12 escriptors que s'hi van aplegar amb les seves famílies hi havia M. Carme Nicolau. També en aquesta ciutat es va refugiar el Grup d'Estudiants Catalans, integrat, entre d'altres, per 12 joves entre ells Roser Bru, Concepció Ferrer i Teresa Rovira. Posteriorment, Anna Murià, Mercè Rodoreda, les germanes Mercè i Amàlia Casals i una sèrie d'escriptors catalans foren acollits en un alberg per a la joventut situat prop de París, el Château de Roissy-en-Brie.²¹³ A més, Carmen Gaitán va estudiar l'impacte que va tenir l'educació artística femenina impartida a Espanya a l'inici del desterrament de les artistes espanyoles. Va analitzar les condicions de l'exili per a les creadores i la situació sociocultural a Mèxic i a Espanya per esbrinar de quina manera els coneixements adquirits a les institucions oficials d'ensenyament artístic van facilitar la inserció de les creadores en el món de l'art als països d'acollida. Artistes com la pintora Carmen Cortés i Lladó, nascuda a Santa Coloma de Gramenet, que havia estudiat a l'Escola dels Bells Oficis de Barcelona i que va passar a França i finalment a Mèxic, varen utilitzar la suposada modernitat dels ensenyaments adquirits al país d'origen en la seva adaptació a l'exili.²¹⁴ Per la seva banda, Joan Josep Pujadas va plantejar l'impacte de l'exili republicà a Mèxic en el desenvolupament de l'antropologia catalana i va presentar la trajectòria de tres fills

211. Vegeu també Remei OLIVA BERENGUER (2021), *La noia de la caps de fils. Memòries d'un exili no desitjat*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Memorial Democràtic.

212. Felip SOLÉ (2016), «Dones al camp d'Argelers: un centre d'allotjament», a SÁNCHEZ CERVELLÓ; REIG TAPIA [coord.], *op. cit.*, p. 445-476.

213. Montserrat CORRETGER; Montserrat PALAU (2016), «L'acollida dels intel·lectuals catalans a França», a SÁNCHEZ CERVELLÓ; REIG TAPIA [coord.], *op. cit.*, p. 257-274.

214. Carmen GAITÁN SALINAS (2016), «Arte, educación y mujer. Embarque hacia el exilio de 1939», *Archivo Español de Arte*, núm. 353, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, p. 61-76.

d'exiliats, que també han conreat l'antropologia, entre els quals hi ha Glòria Artís Mercadet, filla d'Avel·lí Artís (Tísner).²¹⁵

Finalment, l'any 2016 va arrencar el projecte Historia y Memoria Histórica, HISMEDI, amb l'objectiu d'analitzar la presència de la història i la memòria a internet, d'examinar els reptes que l'historiador afronta a l'hora d'investigar l'entorn digital i les oportunitats de la difusió general de la història i la memòria. Una base de dades permet la navegació, l'accés als recursos i la recerca d'informació.²¹⁶

Fruit del treball col·lectiu dut a terme pel Grupo de Estudios del Exilio Literario (GEXEL), grup d'investigació vinculat al Departament de Filologia Espanyola de la Universitat Autònoma de Barcelona, l'any 2017 es va publicar el *Diccionario biobibliográfico de los escritores, editoriales y revistas del exilio republicano de 1939*.²¹⁷ Inclou les entrades corresponents a Margarida Xirgu i Adela Carreras Taurà (Adelita del Campo), entre d'altres dones de l'exili català. L'any següent, Ángeles Egido també recollí el testimoni d'Adelita del Campo al seu treball. Centrat a França i a Mèxic, prenent com a base exemples ja investigats i testimonis existents a internet, va analitzar els aspectes específics que diferencien l'univers de l'exili femení i va plantejar que, per a les dones exiliades, més enllà del patiment físic i de la militància, hi va haver altres formes de repressió i de compromís.²¹⁸ A més, l'article d'Iliana Olmedo, que citava testimonis d'algunes dones com Remei Oliva i Benita Bagés Masip, coneguda com Benita Guiu, demostrava que les celebracions públiques commemoratives de moments clau de l'exili varen servir de base per edificar una memòria de la Guerra Civil cimentada a la República, conformant una identitat exiliada.²¹⁹ També el 2018 es va realitzar un projecte documental²²⁰

215. Joan Josep PUJADAS MUÑOZ (2016), «L'antropologia catalana i l'exili republicà a Mèxic», a SÁNCHEZ CERVELLÓ; REIG TAPIA [coord.], *op. cit.*, p. 407-443.

216. Vegeu Proyecto HISMEDI: <https://uc3m.libguides.com/hismedi>. Base de dades: <https://humanidadesdigitales.uc3m.es/s/hismedi-g/page/inicio>.

217. AUTORS DIVERSOS (2017), *Diccionario biobibliográfico de los escritores, editoriales y revistas del exilio republicano de 1939*, Sevilla, Renacimiento.

218. EGIDO LEÓN (2018), *op. cit.*

219. Iliana OLMEDO (2018), «Representaciones de memoria y exilio: la celebración del 14 de abril en México», *Tzintzun. Revista de Estudios Históricos*, núm. 68, Morelia, Michoacán, Mèxic, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo, p. 201-221.

220. Mireia SOLER RIPOLL; Mireia TOLEDO MANRUBIA (2018), *Forçades a marxar*, TFG, UAB, Ciències de la Comunicació. Consultat a https://ddd.uab.cat/pub/tfg/2018/199644/TFG_SoleriRipoll_Mireia_ToledoManrubia_Mireia.pdf, 2 de maig de 2024.

basat en l'experiència de l'exili des de la perspectiva de tres dones que el van viure durant la seva infantesa. Pilar Cabratosa, Ventureta Ballús i Roser Rosés són les protagonistes d'aquestes vivències i el punt de connexió entre elles és el seu retorn a Catalunya. Nascuda a Torroella de Montgrí, Pilar Cabratosa,²²¹ coneguda com a Pilarín, va passar a França, on va residir a Bretanya, a Perpinyà i a París. Ventureta Ballús va néixer a Montornès del Vallès, va estar al camp d'Argelers, a la presó de Montagne i a Normandia. Finalment, Roser Rosés,²²² barcelonina, fou una nena de Rússia enviada allà pels seus pares el 1938, amb la intenció d'allunyar-la de la guerra, quan tenia 12 anys.

El 2019 Alba Martínez va realitzar un recorregut per la memòria de quatre dones refugiades a França el 1939, entre les quals hi havia Remei Oliva, amb l'objectiu de veure què recordaven de la seva experiència de l'exili i com rememoraven les seves vivències. Amb aquest treball pretenia demostrar que els escrits de les dones que no van tenir projecció política o cultural podien desestabilitzar el relat hegemònic de lluita i militància masculí que ha caracteritzat aquest període de la història. A més, afegia que les dones van construir subjectivitats diverses en relació amb la seva experiència de l'exili, que el gènere va marcar les seves vivències i que aquest fet ha tingut un correlat en les pràctiques del record en potenciar temàtiques i enfocaments que permeten observar una altra forma d'entendre l'exili.²²³ El mateix any, Salomó Marquès²²⁴ va presentar part de les memòries inèdites, escrites a Caracas, per la mestra Pilar Munárriz, que exercí d'inspectora a Girona, travessà la frontera pel Pertús i el 1940 es va embarcar rumb a la República Dominicana, des d'on va viatjar a Caracas. Fruit de la recerca realitzada per Salomó Marquès, la Universitat de Girona alberga el Fons del Magisteri Exiliat de Catalunya,²²⁵ integrat, entre altres materials, per

221. Va donar el seu testimoni al documental *Pilarín, memòries d'un exili* (2009), de Jordi BELLAPART.

222. Vegeu Roser ROSÉS (2016), *Trenes tallades. Records d'una nena de Rússia*, Figueres, Edicions Cal·lígraf.

223. MARTÍNEZ MARTÍNEZ (2019), «Las mujeres recuerdan. Género y memoria sobre el exilio republicano en Francia (1939-1978)», *op. cit.*

224. Salomó MARQUÈS SUREDA (2019), «Pilar Munárriz Sánchez y Luis Leal Crespo, dos profesores al exilio. Desde Girona a Caracas», *Historia y Memoria de la Educación* núm. 9, Madrid, UNED, p. 781-814.

225. Vegeu: <https://fonsespecials.udg.edu/magisteri-exiliat-de-catalunya/>, consultat el 12 de maig de 2024.

545 dossiers de mestres republicans que treballaven a Catalunya i van haver de marxar a l'exili el 1939. A més, *De la República a l'exili: els camins de les mestres*²²⁶ conté els materials procedents de l'exposició que, el març de 2023, es va poder visionar a la Biblioteca del campus Barri Vell de la Universitat de Girona. A partir de les fitxes de tretze mestres del Fons del Magisteri Exiliat de Catalunya, es va fer una recerca de fonts documentals i bibliografia de cada mestra, disponibles en accés obert. Al fons generat per Salomó Marquès es pot consultar la proposta de fitxa de la mestra Maria Sala Coll²²⁷, a qui l'Arxiu Municipal de Roses va dedicar el seu dossier *Maria Sala i Pepe Trull, de Roses a l'exili. Els records de Mèxic en un àlbum*.²²⁸

El 2021, el primer any de la tercera dècada d'aquest segle, es va publicar *Mujeres en el exilio republicano de 1939*,²²⁹ que es basava en el Congreso Internacional Mujeres en el Exilio Republicano que, a l'octubre de l'any 2019, va tenir lloc a Madrid, a l'Instituto Cervantes. Totes les aportacions que recull el text són valuoses, però destacarem únicament aquelles que ens apropen més a l'exili femení català. Josefina Cuesta, tot afirmant que en els models d'anàlisi, metodologia, interrogants i fonts utilitzades per abordar l'exili s'han experimentat reajustaments rellevants, al mateix temps que ha assolit importància historiogràfica la reconstrucció del protagonisme de les dones republicanes, centra el seu text en l'anàlisi dels relats escrits per dones. Identifica les autores —entre les quals hi ha Frederica Montseny, Sara Berenguer, Neus Català i Conxa Pérez— que responen al concepte de testimoni ocular, les quals comparteixen la seva condició d'actores amb altres dones del seu entorn, per no esborrar-les de la història, els homes que recorden, la decisió de la sortida a l'exili, la memòria dels sentits, la mort dels fills, el dolor, la frontera i l'arribada al lloc de destinació. Dones que tenen en comú la defensa d'un sistema polític democràtic i

226. Vegeu: <https://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/22658>, consultat el 12 de maig de 2024.

227. Vegeu: <https://dugifonsespecials.udg.edu/handle/10256.2/16680>, consultat el 12 de maig de 2024.

228. Vegeu: <https://www.roses.cat/la-vila/arxiu-municipal/fitxers/documents/documents-del-mes-2018/doc-03-2018>, consultat el 12 de maig de 2024.

229. Ángeles EGIDO LEÓN [dir.], Matilde EIROA SAN FRANCISCO [dir.], Encarnación LEMUS LÓPEZ [dir.] i María Fernanda SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *Mujeres en el exilio republicano de 1939. Homenaje a Josefina Cuesta*, Madrid, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática.

la transmissió d'un ensenyament per a la seva pròpia família i per a la societat. Josefina Cuesta afirma que les seves memòries són un immens camp de treball i suggereix els temes que resten per rastrejar.²³⁰

A la seva ponència sobre Rosa Chacel, tot afirmant que el feminisme es troba entre les primeres ruptures crítiques en l'apropament a l'exili republicà, Mari Paz Balibrea recorda els treballs històrics i els testimonis primerencs d'Antonina Rodrigo, Neus Català i Montserrat Roig sobre el tema de les dones exiliades. I és que les aproximacions feministes van introduir un punt d'inflexió propi, una ruptura particular que delimitava el camp de l'exili i obligava a pensar-lo de forma diferent.²³¹ María Dolores Ramos²³² centra les seves reflexions en un grup de dones amb noms i cognoms coneguts que varen viure la diàspora de maneres diferents, entre les quals Frederica Montseny, Silvia Mistral i Sara Berenguer. Les seves històries de vida mostren que van construir espais de supervivència, lluita i progressiu empoderament per mitjà de xarxes solidàries i el suport d'organismes internacionals.

Mercedes Yusta²³³ obre el recorregut pels exilis i resistències de les dones antifeixistes tot evocant el Congrés Internacional de Dones de 1945 perquè permet entendre l'exili en la perspectiva de la història de l'antifeixisme femení europeu. Fa una lectura de l'exili com a experiència transnacional i posa l'accent en aquelles dones per a les quals l'exili fou una etapa inserida en un llarg compromís polític, com ara Teresa Pàmies, Ana Delso i Neus Català, que narren el tracte vexatori que van rebre les dones als centres d'acollida, als camps, l'experiència femenina de l'internament. Ara bé, Yusta afirma que també són àmpliament desconegudes les violències a les quals foren sotmeses, en particular les violències sexuals, i la forma com es va estructurar la solidaritat femenina als camps de concentració del sud de França. A la seva ponència sobre els camps

230. Josefina CUESTA BUTILLO (2021), «Memorias del exilio en femenino (1939-1977)», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op. cit.*, p. 21-36.

231. Mari Paz BALIBREA (2021), «Lo que a Pancrancio le sucede. Rosa Chacel en su vocación filosófica», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op. cit.*, p. 79-94.

232. María Dolores RAMOS PALOMO (2021), *op. cit.*

233. Mercedes YUSTA RODRIGO (2021), «De una guerra a otra: exilios y resistencias de las mujeres antifascistas», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op. cit.*, p. 163-178.

d'internament i suport als refugiats, Sofía Rodríguez²³⁴ afirma que, malgrat el desarrelament provocat per l'exili, les dones ràpidament van teixir xarxes de sororitat. En aquest sentit, assenyala que la importància de l'amistat i el suport mutu és present en el relat de María García Torrecillas, a qui ens hem referit anteriorment. També esmenta Rosa Poy, una de les col·laboradores més actives dels Quàquers que va donar suport als refugiats polítics als camps de concentració. I en recordar que hi va haver exiliades republicanes als camps nazis, rememora la història de Coloma Serós i Carme Gardell, dues dones deportades a Ravensbrück, immortalitzades a la cançó de Marina Rossell «Morir a Ravensbrück», amb lletra de Montserrat Roig.²³⁵

La ponència de Pilar Domínguez recull reflexions entorn de les exiliades republicanes a Mèxic. A partir de les entrevistes orals realitzades a les dones de la primera i de la segona generació de l'exili, posa en relleu les formes de subjectivitat presents en els seus relats i la seva capacitat de transgressió dels estereotips de gènere vigents. Al seu text esmenta els lligams de sororitat que varen crear les refugiades catalanes Dolores Pla Noguer i Dolores Duró, casades amb militants del POUM, i la possibilitat que va tenir Aurora Gené, que havia arribat a Mèxic l'any 1939 a l'edat de vuit anys, de ser educada per mestres del seu mateix poble.²³⁶ Gemma Domènech i Carles Ribera, en una ponència centrada en les republicanes catalanes a Mèxic, presenten una actualització de les xifres de les dones que hi van arribar a bord dels diferents vaixells entre l'abril de 1939 i l'octubre de 1942. La revisió de les dades, que havia aportat el *Diccionario de los catalanes en México*²³⁷ ha permès incrementar el nombre de biografies, de manera que 638 corresponen a catalanes expatriades.²³⁸ Per a la redacció

234. Sofía RODRÍGUEZ SERRADOR (2021), «Mujeres en el exilio republicano: campos de internamiento y ayuda a los refugiados», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op. cit.*, p. 813-824.

235. Mar TRALLERO (2021), «Deportadas españolas en Ravensbrück. La necesidad de una aproximación feminista al fenómeno global», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op. cit.*, p. 131-136.

236. Pilar DOMÍNGUEZ PRATS (2021), «Reflexiones en torno a las exiliadas republicanas en México», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op. cit.*, p. 37-46.

237. José BRU; José María MURIÀ (1996), *Diccionario de los catalanes en México*, Guadalajara, El Colegio de Jalisco.

238. Gemma DOMÈNECH I CASADEVALL; Salomó MARQUÈS; José M.ª MURIÀ i Angélica PEREGRINA (2021), *Segundo Diccionario de los catalanes de México*, Mèxic, Miguel Ángel Porrúa.

d'aquest article, centrat en les catalanes que varen tenir algun tipus de responsabilitat política, han pres com a base aquest treball d'actualització i enumeren les dones identificades i amb filiació política documentada, entre les quals es troben Maria Dolors Bargalló, d'ERC, Carme Bahí Anguera, del POUM o l'anarquista Carme Paredes i Sans. Identifiquen també dones amb compromís polític durant la Guerra Civil, sense filiació política coneguda, i d'entre totes elles destaquen els perfils biogràfics de més interès.²³⁹

Luiza Iordache escriu sobre l'acollida que la Unió Soviètica va brindar als nens de la guerra evacuats entre els anys 1937 i 1938 en quatre expedicions oficials i dues no oficials. Varen viatjar acompanyats d'uns 122 educadors, mestres i personal auxiliar, homes i dones que, de la mateixa manera que els infants, foren repartits entre les Cases de Nens destinades a la seva acollida.²⁴⁰ La ponència de Serge Barba se centra en la Maternitat d'Elna i reproduïx testimonis de la militant comunista Carme Casas —que havia ingressat el 1936 a les JSU d'Almacelles, es va exiliar a França i participà en la Resistència—, citant també Remei Oliva. Al text d'Inmaculada Cordero²⁴¹ s'insisteix que les dones que aparentment van anar a l'exili com a acompanyants han despertat escàs interès, però que gràcies als treballs de Pilar Domínguez Prats, Enriqueta Tuñón i Dolores Pla Brugat van sortir de l'anonimat forçat. Des d'una perspectiva multidisciplinària i amb la utilització de fonts orals, perfilaren una nova visió del rol que les dones havien tingut a l'exili. I, en afirmar que les exiliades de 1939, en circumstàncies absolutament tràgiques i difícils, van compartir certa manca de dramatisme, recorda un episodi evocat per Benita Moreno García.²⁴² El treball de Yolanda Guasch analitza la situació historiogràfica de les dones artistes que

239. Gemma DOMÈNECH CASADEVALL; Carles RIBERA I RUSTULLET (2021), «Republicanas catalanas en México: por el exilio hacia el olvido», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op., cit.*, p. 339-350.

240. Luiza IORDACHE CÂRSTEA (2021), «Españolas en la «Gran Guerra Patria», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op., cit.*, p. 149-162.

241. Inmaculada CORDERO (2021), «A la intemperie: las mujeres en el exilio de 1939», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op., cit.*, p. 95-108.

242. El desembre del 2009, el Memorial Democràtic de la Generalitat va presentar el documental «Camí d'Argelers» escrit i dirigit per Pablo Tulián com una iniciativa per recuperar la memòria de l'exili a través del testimoni de Benita Moreno. Vegeu: <https://www.youtube.com/watch?v=vcE8oPdDPc>

es van exiliar a Mèxic.²⁴³ La historiografia centrada en artistes plàstiques fou més tardana, els estudis encara són incomplets i les publicacions a Espanya van sorgir al mateix temps que es programaven exposicions que integraven artistes de l'exili. Recorda que al volum cinquè de l'obra dirigida per José Luis Abellán,²⁴⁴ publicada l'any 1976, un capítol està centrat en els artistes plàstics i, entre els que es dediquen a l'activitat pictòrica, són citades Carmen Cortés i Remedios Varo. Tot fent un repàs de les obres publicades a Espanya que incorporen dones artistes, esmenta les següents: l'artista plàstica Marta Palau Bosch, filla d'exiliats, que havia nascut a Albesa, Lleida, el 1934; Montserrat Aleix, la pintora naïf nascuda a Palamós; la barcelonina Soledad Martínez, catalogada com a neocézanniana i neofauve; la dissenyadora gràfica Carme Millà, afiliada a la CNT; Elisa Piqueras Lozano, la pintora i escultora que va ser professora de dibuix per als obrers a Barcelona, on s'havia instal·lat el 1938; Elena Verdes-Montenegro, que durant la guerra es va traslladar a Barcelona i va ser professora de l'Institut Maragall.

Al marge d'aquesta publicació commemorativa del vuitantè aniversari de l'exili republicà de 1939, el 2021 Enriqueta Tuñón va publicar un article centrat en la vida a Mèxic de les exiliades amb l'objectiu de clarificar el que les diferencia d'altres grups de dones d'altres exilis. Es refereix a les dones procedents de Catalunya i, entre el grup de mestres exiliades, cita Estrella Cortichs, una de les millors, que no va impartir classes només als col·legis fundats pels refugiats, sinó també a la Normal Superior i a l'Institut Politècnic Nacional.²⁴⁵ Paula Simón va publicar un estudi sobre les obres *Sola* de Maria José de Chopitea i *Los diablos sueltos* (1975), de Mada Carreño, dos llibres que s'emmarquen en la narrativa testimonial de l'exili. Ambdues són dones que varen sobreviure a l'èxode cap a la frontera francesa i als camps de concentració i es varen exiliar a Mèxic.²⁴⁶

243. Yolanda GUASCH MARÍ (2021), «Hagamos memoria. Aproximación historiográfica a las mujeres artistas exiliadas en México», a EGIDO LEÓN [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO [dir.]; LEMUS LÓPEZ [dir.] i SANTIAGO BOLAÑOS [dir.], (2021), *op., cit.*, p. 569-582.

244. José Luis ABELLÁN [coord.] (1976), *El exilio español de 1939*, Madrid, Taurus.

245. Enriqueta TUÑÓN PABLOS (2021), «La vida en México de las exiliadas españolas», *Antropología. Revista Interdisciplinaria del INAH*, núm. 10, Mèxic, Benigno Casas, p. 82-94.

246. Paula SIMÓN (2021), «The 'ethics of care' in the testimonial narrative of Spanish republican exiled women», *Journal of Mediterranean Knowledge*, núm. 6, p. 177-201, consultat a <https://www.mediterraneanknowledge.org/publications/index.php/journal/article/view/220>, 29 agost 2024.

Finalment, es va publicar també un article sobre les dones a la retirada i la Resistència, del qual soc l'autora.²⁴⁷

El 2022 un nou article d'Alba Martínez recull un estat de la qüestió sobre la història dels refugiats «corrents» des de la perspectiva de la història de les dones i de gènere. Partint d'una reflexió sobre la relació entre els Refugee Studies i la historiografia, s'endinsa en algunes investigacions relacionades amb els desplaçaments forçosos dels anys trenta i quaranta del segle xx, i se centra en les investigacions que han repensat l'exili republicà espanyol des de les experiències de les dones corrents i el gènere com a categoria d'anàlisi. Realitza un breu recorregut historiogràfic per algunes de les obres, temàtiques i debats que s'han proposat repensar la història dels refugiats de l'època contemporània des de l'experiència femenina i de gènere.²⁴⁸ D'altra banda, en un article publicat el mateix any, Laia Arañó, Rubèn Doll i Joan Montblanc, tot aproximant-se als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili de 1939, proporcionen eines per a la recerca.²⁴⁹ Efectivament, detallen els fons documentals i arxivístics que es localitzen a Catalunya i ofereixen un estat de la qüestió dels arxius municipals. Un altre article de Carmen Gaitán estudia les artistes plàstiques de l'exili republicà — més de mig centenar arribaren a Amèrica llatina— entre les quals hi havia Carmen Cortés i Montserrat Aleix.²⁵⁰ Un article d'Elena Pazos analitza un grup de joves militants de la segona generació, entre les quals hi ha María Luisa Fernández, nascuda a Barcelona l'any 1939 de pares socialistes asturians. Joves que, quan van retornar de l'exili en la dècada dels anys seixanta, van ser protagonistes fonamentals, en un moment en què la política la feien els homes,

247. María Pilar MOLINA JAVIERRE (2021), «Las mujeres en la Retirada y en la Resistencia», a Enrique DEL OLMO; Pelai PAGÈS [coord.], *La Retirada. El exilio republicano*, Toledo, El Perro Malo, Fundación Andreu Nin.

248. Alba MARTÍNEZ MARTÍNEZ (2022), «Refugiados, mujeres y género en la encrucijada historiográfica. De Europa a España, un estado de la cuestión «desde abajo»», a *Historia Actual Online*, vol. 57, Cadis, Asociación de Historia Actual (AHA), Universidad de Cádiz, p. 191-208.

249. Laia ARAÑÓ VEGA; Rubèn DOLL PETIT i Joan MONTBLANC LASAGA (2022), «Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili del 1939», *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture*, núm. 10, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals - Universitat Oberta de Catalunya (UOC), p. 13-34.

250. Carmen GAITÁN SALINAS (2022), «Exiliadas: Las artistas de la diáspora republicana» a *The Conversation*, consultat a <https://theconversation.com/exiliadas-las-artistas-de-la-diaspora-republicana-183856>, 2 de setembre de 2024.

en la posada en marxa del PSOE.²⁵¹ Finalment, cal esmentar *Hijas del exilio. El legado republicano de la segunda generación*,²⁵² un exercici de recuperació de memòria històrica a partir de les experiències vitals de deu dones que pertanyen a la segona generació de l'exili i que han conformat la seva identitat sota la influència dels valors de la Segona República.

El 2023 es va publicar un article en què Rocío Negrete assenyala com una de les línies de recerca menys investigada la dels treballs forçats de les dones als camps de concentració i extermini nazis. Es refereix a la mateixa Neus Català i altres testimonis de dones, com Secundina Barceló Mirambell, que foren mobilitzades com a mà d'obra de baix cost, per abordar la seva experiència en els treballs forçats, la importància del cos i les resistències contra l'enemic nazi per mitjà del sabotatge.²⁵³ El mateix any va estudiar la situació laboral de les dones exiliades a França i Mèxic i en definí les possibilitats d'inserció i la relació amb el treball de les dones als dos països, comparant la incidència de les condicions materials, les polítiques de gestió de la mà d'obra exiliada i els condicionants de gènere.²⁵⁴ L'any següent es va publicar un article que analitza les dones de l'exili republicà espanyol de 1939 a França, partint d'una perspectiva de gènere, i revisa críticament la historiografia sobre les dones a l'exili republicà de 1939 i el desconeixement de la dimensió laboral de les seves experiències, aportant algunes interpretacions i suggerint futures línies d'investigació.²⁵⁵

251. Elena PAZOS RODRÍGUEZ (2022), «Cuatro vidas en los caminos del exilio socialista. Cuatro modernas de segunda generación en perspectiva biográfica», *Segle xx. Revista Catalana d'Història*, vol. 15, Barcelona, Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), p. 104-127.

252. María Pilar MOLINA JAVIERRE (2022), *Hijas del exilio. El legado republicano de la segunda generación*, Barcelona, Laertes.

253. Rocío NEGRETE PEÑA (2023a), «Testimonios de deportadas y trabajadoras forzadas para la Alemania nazi. Resistencias, deber de memoria y denuncia», *Kamchatka. Revista de Análisis Cultural*, núm. 21, València, Universitat de València, p. 245-274.

254. Rocío NEGRETE PEÑA (2023b), «Exiliadas trabajadoras. Pautas y estrategias de inserción laboral de las mujeres del exilio republicano español en Francia y México (1936-1945)», *Cuadernos de Historia*, núm. 59, Xile, Departamento de Ciencias Históricas, Universidad de Chile, p. 21-49.

255. Rocío NEGRETE PEÑA (2024), «Género, trabajo y migración. Categorías para el estudio del exilio republicano de 1939 en Francia», *Historia y Memoria*, núm. 28, Colombia, Universidad Pedagógica y Tecnológica de Colombia, Facultad Ciencias de la Educación. Área en Historia, p. 181-222.

3. CONCLUSIONS

Les protagonistes d'aquest desterrament varen ser víctimes d'un doble exili, el polític i el de gènere, en haver hagut d'afrontar que van ser situades al marge, silenciades i invisibilitzades, només pel fet de ser dones. I, tal com s'ha pogut corroborar en aquesta presentació cronològica de les fonts i de la bibliografia generada per a la seva anàlisi, l'exili republicà femení ha estat objecte d'investigació majoritàriament per part de les dones.

Els diferents estudis han anat insistint en el component d'exiliades anònimes, treballadores i dones corrents, tot identificant aspectes específics que diferenciaven l'univers de l'exili femení. Dones que tenen en comú la defensa d'un sistema polític democràtic —el de la Segona República— i dels valors que aquesta va encarnar, que varen assumir diverses maneres de compromís, i que varen ser afectades, més enllà del patiment i de la seva militància política, per altres formes de repressió.

Allò que realment va possibilitar l'inici del coneixement de les experiències de les exiliades va ser la publicació de memòries primerenques de polítiques i intel·lectuals. No obstant, no podem obviar que les fonts orals han estat un element clau en la reconstrucció del paper de les dones en l'exili —i en la Resistència i als camps d'extermini nazis— i en la recuperació dels noms i cognoms d'algunes d'elles que havien restat a l'anonimat. És evident que la reconstrucció del protagonisme de les dones republicanes ha assolit importància historiogràfica i que, en aquest procés, les fonts orals han proporcionat una visió diferent a l'hora d'abordar l'estudi i la comprensió del fenomen de l'exili republicà. Certament, la història oral ha possibilitat posar de manifest una sèrie d'elements que altres fonts no arriben a plantejar. Ens ha permès endinsar-nos en el coneixement de les trajectòries de la gent corrent i en l'estudi dels col·lectius marginats i marginals, on han estat ubicades les dones.

Així, partint d'aquests pressupòsits, progressivament s'han anat obrint camí altres elements de revisió en el si de la historiografia de l'exili republicà femení. Al ventall de la diversitat de formes de pensar-lo i d'estudiar-lo es troba la seva ubicació en el marc de la història de l'antifeixisme femení europeu, per concebre'l com una etapa immersa en un vast compromís polític. També el seu abordatge com a recerca de subjectivitats, identitats o condicionants de gènere. Tanmateix, ha interessat estudiar-lo des de la perspectiva de la gestió de la mà d'obra, del treball forçat, de la convivència entre vida pública i privacitat, o de

l'estructuració de les xarxes de solidaritat construïdes per les dones. En essència, al llarg del segle XXI, molt prolífic en relació amb els estudis sobre l'exili republicà femení, s'han desplegat noves mirades en un moment en què la imatge de la dona refugiada s'ha perfilat com a protagonista de l'exili, tant en l'àmbit privat com en el món laboral i en l'activitat política. I el coneixement de les vivències personals ha possibilitat l'aprofundiment, des d'una perspectiva individual, en el coneixement dels processos socials.

Ara bé, al costat d'aquestes troballes, resten encara àrees poc explorades que contribuirien, sens dubte, a un coneixement més exhaustiu de l'exili republicà femení. En primer lloc, és evident que les dones refugiades acostumen a afrontar violències específiques relacionades amb el gènere. Així, cal referir-se a les violències a què foren sotmeses en els diferents espais de reclusió o d'acollida on varen transcórrer les seves vides. Aquest és un element força inexplorat i desconegut, especialment allò referent a les violències de caire sexual. Caldria també estudiar les formes de resistència que hi van oposar.

D'altra banda, les diverses fonts i els relats orals proporcionen exemples de les xarxes de solidaritat que les exiliades varen teixir per sobreviure a l'horror que les va tocar viure. Caldria una aproximació a la forma en què es va estructurar aquesta, especialment als camps de concentració, refugis i tota mena d'establiments de França on varen ser recloses.

Finalment, tenint present els anys que han transcorregut des del final de la Guerra Civil, una via imprescindible avui per arribar a un coneixement del que va ser i va comportar l'exili republicà de 1939 ens la proporciona, sens dubte, la segona generació. Les entrevistes a les filles de l'exili ens han de permetre la reconstrucció de les històries de vida de les dones de les primeres generacions i endinsar-nos en una tipologia molt àmplia de les vivències i de les repercussions que va tenir l'exili forçat de 1939 per a les dones republicanes.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLÁN, José Luis [coord.] (1976). *El exilio español de 1939*. Madrid: Taurus.
- ALTED VÍGIL, Alicia (1997). «El exilio republicano español desde la perspectiva de las mujeres». *Arenal, Revista de Historia de las Mujeres*. Vol. 4, núm. 2. Granada: Universidad de Granada. Instituto de Estudios de la Mujer, p. 223-238.

- (2002). «El exilio español en la Unión Soviética». *Ayer*, núm. 47. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 129-154.
 - (2005). *La voz de los vencidos. El exilio republicano de 1939*. Madrid: Aguilar.
 - (2008). «Mujeres españolas emigradas y exiliadas. Siglos XIX y XX». *Anales de Historia Contemporánea*, núm. 24. Múrcia: Departamento de Historia Moderna Contemporánea y de América, Universidad de Murcia, p. 59-74.
- ARAÑÓ VEGA, Laia; DOLL PETIT, Rubèn, i MONTBLANC LASAGA, Joan (2022). «Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili de 1939». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture*, núm. 10. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals i Universitat Oberta de Catalunya (UOC), p. 13-34.
- ASPAR, Camille (2009-2010). Les républicains espagnols en France. L'engagement politique de l'exil républicain espagnol en France de 1939 aux années 2000. Mémoire pour l'obtention du diplôme. Université Paul Cézanne - Aix-Marseille III, consultat a https://www.academia.edu/54058354/Les_R%C3%A9publicains_espagnols_en_France_ça_politique_de_l'exil_r%C3%A9publicain_espagnol_en_France_de_1939_aux_ann%C3%A9es_2000, 3 d'agost de 2024.
- BERENGUER, Sara (1988). *Entre el sol y la tormenta (treinta y dos meses de guerra 1936-1939)*. Barcelona: Seuba.
- BOADAS, Joan; CASELLAS, Lluís-Esteve; GIRONELLA, Anna, i HOSTA, Montserrat (2009). «Fons documentals gironins per a l'estudi de l'exili i la repressió». A: DIVERSOS AUTORS. *Girona: 1939-1953. Exilis, repressions i complicitats*. Girona: Ajuntament de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions (SGDAP), p. 13-52.
- BOCANEGRA BARBECHO, Lidia (2015). «El exilio republicano español: estudio y recuperación de la memoria a través de la web 2.0. Nuevo enfoque metodológico con el proyecto e-xiliad@s». *Migraciones & Exilios. Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 15. Madrid: UNED, p. 113-136.
- BRU, José; MURIÀ, Josep Maria (1996). *Diccionario de los catalanes en México*. Guadalajara: El Colegio de Jalisco.
- CATALÀ, Neus (1984). *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas*. Barcelona: Editorial ADGENA.

- CASTELLS, Irene (2007). «Los exilios políticos en la España contemporánea». *Ayer*, núm. 67. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 257-269.
- DELISO, Ana (1998). *Trescientos hombres y yo. Estampas de una revolución*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo.
- DIVERSOS AUTORS (1992). *Diccionari dels catalans d'Amèrica*. Barcelona: Comissió Amèrica i Catalunya, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència.
- DIVERSOS AUTORS (1993). *Nuevas raíces. Testimonios de mujeres españolas en el exilio*. Mèxic: Joaquín Mortiz. Consultat a https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/nuevas-raices-testimonios-de-mujeres-espanolas-en-el-exilio--0/html/ff70dc16-82b1-11df-acc7-002185ce6064_2.html#I_0_, 25 juliol 2024.
- DIVERSOS AUTORS (2017). *Diccionario biobibliográfico de los escritores, editoriales y revistas del exilio republicano de 1939*. Sevilla: Renacimiento.
- DOMÈNECH I CASADEVALL, Gemma; MARQUÈS, Salomó; MURIÀ, José M.^a, i PEREGRINA, Angélica (2021). *Segundo Diccionario de los catalanes de México*. Mèxic: Miguel Ángel Porrúa.
- DOMÍNGUEZ PRATS, Pilar (1992a). *Mujeres españolas exiladas en México (1939-1950)*, publicada a Docta Complutense, 2002, consultada a <https://docta.ucm.es/entities/publication/a2392a93-fa78-4f16-bd47-c14889f83092>, 20 de juliol de 2024.
- (1992b). «El exilio republicano a México en los años cuarenta, una emigración asistida». *Tebeto: Anuario del Archivo Histórico Insular de Fuerteventura*, núm. 5, fascicle 2. Fuerteventura: Cabildo de Fuerteventura, p. 323-342.
- (1994): *Voces del exilio. Mujeres españolas en México (1939-1950)*. Madrid: Dirección General de la Mujer.
- (2009a): *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanas españolas en México*. Madrid: Cinca.
- (2009b): «La actividad política de las mujeres republicanas en México». *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura (1940-1960)*, núm. 185, p. 75-85.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève (1999). *L'exil des républicains espagnols en France. De la guerre civile à la mort de Franco*. París: Éditions Albin Michel.
- EGIDO LEÓN, Ángeles (2018). «Mujer y exilio: otra forma de represión, otra forma de compromiso. La memoria en la red». *Migraciones & Exilios. Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 17. Madrid: UNED, p. 181-207.

- EGIDO LEÓN, Ángeles [dir.]; EIROA SAN FRANCISCO, Matilde [dir.]; LEMUS LÓPEZ, Encarnación [dir.], i SANTIAGO BOLAÑOS, María Fernanda [dir.] (2021). *Mujeres en el exilio republicano de 1939. Homenaje a Josefina Cuesta*. Madrid: Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática.
- EIROA SANFRANCISCO, Matilde (2013). «La producción periodística del exilio republicano (1939-1950)». *Arbor, Ciencia, Pensamiento y Cultura*, núm. 759. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, consultat a <https://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1549/1572>, 24 de juliol de 2024.
- FONT AGULLÓ, Jordi; GAITX MOLTÓ, Jordi (2014). «L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)». *Fanquisme & Transició*, núm. 2. Barcelona: Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals i Universitat Oberta de Catalunya, UOC, p. 231-280.
- GAGO GONZÁLEZ, José María (2007). «Las fuentes orales y el exilio». *Migraciones & Exilios, Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 8. Madrid: UNED, p. 121-136.
- GAITÁN SALINAS, Carmen (2016). «Arte, educación y mujer. Embarque hacia el exilio de 1939». *Archivo Español de Arte*, núm. 353. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, p. 61-76.
- (2022). «Exiliadas: Las artistas de la diáspora republicana». *The Conversation*, consultat a <https://theconversation.com/exiliadas-las-artistas-de-la-diaspora-republicana-183856>, 2 de setembre de 2024.
- GARCÍA TORRECILLAS, María (2005). *Mi exilio: la Guerra Civil española cambió muchas vidas, entre ellas la mía*. Monterrey: editor no identificat.
- GINARD, David (2012). «Dones i antifeixismes. El cas espanyol (1939-1951)». A: GINARD, David [coord.] (2012): *Dona i lluita democràtica al segle XX*. Palma: Documenta Balear, p. 159-212.
- GONZÁLEZ CANALEJO, Carmen (2009). «María García Torrecillas: El paradigma de las mujeres en el exilio republicano (1936-1943). *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*. Vol. 16. Granada: Universidad de Granada: Instituto de la Mujer, p. 175-187.
- GRANILLO VÁZQUEZ, Lilia (2004). «Mujeres después de una guerra: catalanas en México». *Clío: History and History Teaching*, núm. 30. Saragossa: Asociación Proyecto Clío, Universidad de Zaragoza.

- JENSEN, Silvina (2014). «Nacional/regional/transnacional: la diáspora catalana y el universo de la ayuda humanitaria desde la Guerra Civil española al final de la Segunda Guerra Mundial». *Trabajos y Comunicaciones*, núm. 40. Argentina: Universidad Nacional de La Plata. Consultat a <https://www.trabajosycomunicaciones.fahce.unlp.edu.ar/article/view/TyC2014n40a05>, 20 d'agost de 2014.
- (2015). «Los expatriados catalanes en Chile y Argentina y el universo de la ayuda solidaria hacia las víctimas de la Guerra Civil espanyola». *Projeto História*, núm. 52. Sao Paulo: Pontificia Universidade Catolica, p. 37-75. Consultat a: <https://ri.conicet.gov.ar/handle/11336/10447>, 20 d'agost de 2014.
- KOSKA, Susana, dir. (2004). *Mujeres en pie de guerra*. Barcelona: Eclipse PC, Guerrilla Films.
- MANCEBO, María Fernanda (1996). «Las mujeres españolas en la Resistencia francesa». *Espacio, Tiempo y Forma*. Serie V. Historia Contemporánea, núm. 9. Madrid: UNED, p. 254-256.
- MARÍN GARCÍA, Juan (1991). «Los exiliados españoles durante el período febrero 1939-1945. Testimonio de mi participación en el «Proceso de los Cuarenta»». *Cuadernos Republicanos*, núm. 23, juliol de 1995, p. 113-140.
- MARTÍNEZ, Josebe (2007). *Exiliadas. Escritoras, Guerra Civil y memoria*. Barcelona: Montesinos.
- MARTÍNEZ GORROÑO, M.ª Eugenia (1990). «Fuentes orales para una aproximación al exilio femenino en Colombia». *Espacio, Tiempo y Forma*. Serie V. Historia Contemporánea, núm. 3. Madrid: UNED, p. 85-106.
- (2007). «Fuentes de Archivo para la investigación del exilio español como consecuencia de la Guerra Civil de 1936-1939 en Colombia y Venezuela». *Migraciones & Exilios, Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, núm. 8. Madrid: UNED, p. 105-118.
- MARTÍNEZ GORROÑO, M.ª Eugenia; HERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Juan Luis (2009). «El impulso educativo, cultural, científico, deportivo y socioeconómico que significó el exilio español republicano en Colombia. Una significativa aportación al progreso». *Arbor, Ciencia, pensamiento y cultura*, núm. 739. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, CSIC, p. 1045-1062.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, Cándida; NASH, Mary (2013). «Arenal, 20 años de Historia de las Mujeres en España». *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*. Vol. 20, núm. 1. Granada: Universidad de Granada: Instituto de la Mujer, p. 5-40.

- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Alba (2016). «El otro exilio: memorias y vida cotidiana de las mujeres en el destierro republicano en Francia». *Kamchatka: revista de análisis cultural*, núm. 8. València: Universitat de València, p. 61-91.
- (2019). «Las mujeres recuerdan. Género y memoria sobre el exilio republicano en Francia (1939-1978)». *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Vol. 26, núm. 2. Granada: Universidad de Granada, Instituto de la Mujer, p. 367-398.
- (2022). «Refugiados, mujeres y género en la encrucijada historiográfica. De Europa a España, un estado de la cuestión desde abajo». *Historia Actual Online (HAO)*, núm. 57. Cadis: Asociación de Historia Actual, Universidad de Cádiz, p. 191-208.
- MARQUÈS SUREDA, Salomó (2019). «Pilar Munárriz Sánchez y Luis Leal Crespo, dos profesores al exilio. Desde Girona a Caracas». *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 9. Madrid: UNED, p. 781-814.
- MAUGENDRE, Maëlle (2013). *Les réfugiées espagnoles en France (1939-1942): des femmes entre assujettissements et résistances*. Université Toulouse le Mirail - Toulouse II, consultat a <https://theses.hal.science/tel-00961467>.
- (2019). *Femmes en exil: Les réfugiées espagnoles en France (1939-1942)*. Tours: Presses universitaires François Rabelais.
- MISTRAL, Silvia (1940). *Éxodo: diario de una refugiada española*. Mèxic: Minerva.
- MOLINA JAVIERRE, María Pilar (2003). «Cada any, cada any era el del retorn...». *El Temps*, núm. 987, p. 64-67.
- (2021). «Las mujeres en la Retirada y en la Resistencia». A: DEL OLMO, Enrique; PAGÈS, Pelai [coord.]. *La Retirada. El exilio republicano*. Toledo: El Perro Malo, Fundación Andreu Nin.
- (2022). *Hijas del exilio. El legado republicano de la segunda generación*. Barcelona: Laertes.
- MONTSENY, Frederica (1977). *El éxodo: pasión y muerte de españoles en el exilio*. Barcelona: Galba.
- (1978). *Seis años de mi vida*. Barcelona: Galba.
- (1987). *Mis primeros cuarenta años*. Barcelona: Plaza y Janés.
- MORENO SECO, Mónica (2011). «Las exiliadas, de acompañantes a protagonistas». *Ayer*, núm. 81. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea. Marcial Pons, p. 265-281.
- MORENO SECO, Mónica; MIRA ABAD, Alicia (2009). «Entre el compromiso y la privacidad. Memorias de guerra y de exilio de mujeres y hombres». *Espacio*,

- Tiempo y Forma*. Serie V, Historia Contemporánea, núm. 21. Madrid: UNED, p. 249-266.
- MORENO SECO, Mónica; ORTUÑO MARTÍNEZ, Bárbara (2013). «Exiliadas españolas en Francia y Argentina: identidades transnacionales y transferencias culturales». *Storia delle donne*, núm. 9. Firenze University Press, p. 161-196. <https://doi.org/10.13128/SDD-14073>. consultat a <https://oaj.fupress.net/index.php/sdd/article/view/2509>, 8 agost 2024.
- MUÑOZ ALDAY, Francisca (2006). *Memorias del exilio*. Barcelona: Viena.
- NADAL, Marie-José (1989). «Femmes de l'exil espagnol. Formation idéologique et action politique des femmes du peuple ayant choisi de s'exiler en France en 1939». *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, núm. 15, p. 28-37.
- NEGRETE PEÑA, Rocío (2023a). «Testimonios de deportadas y trabajadoras forzadas para la Alemania nazi. Resistencias, deber de memoria y denuncia». *Kamchatka. Revista de Análisis Cultural*, núm. 21. València: Universitat de València, p. 245-274.
- (2023b). «Exiliadas trabajadoras. Pautas y estrategias de inserción laboral de las mujeres del exilio republicano español en Francia y México (1936-1945)». *Cuadernos de Historia*, núm. 59. Xile: Departamento de Ciencias Históricas, Universidad de Chile, p. 21-49.
- (2024). «Género, trabajo y migración. Categorías para el estudio del exilio republicano de 1939 en Francia». *Historia y Memoria*, núm. 28. Colòmbia: Universidad Pedagógica y Tecnológica de Colombia. Facultad de Ciencias de la Educación. Área en Historia, p. 181-222.
- OLESTI, Isabel (2005). *Nou dones i una guerra. Les dones del 36*. Barcelona: Edicions 62.
- OLIVA BERENGUER, Remei (2010). *Exode: De l'Espagne franquiste aux camps français (1939-1940)*. París: Éditions L'Harmattan.
- (2021). *La noia de la capsa de fils. Memòries d'un exili no desitjat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic.
- OLMEDO, Iliana (2018). «Representaciones de memoria y exilio: la celebración del 14 de abril en México». *Tzintzun. Revista de Estudios Históricos*, núm. 68. Morelia, Michoacán, Mèxic: Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo, p. 201-221.
- ORTUÑO MARTÍNEZ, Bárbara (2010). *El exilio y la emigración española de posguerra en Buenos Aires, 1936-1956*, format pdf. Alacant: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes 2012.

- PALAU, Montserrat (2012). «Les aportacions al feminisme de les folkloristes Maria Gràcia Bassa i Maria Baldó». A: TEMPORAL Josep; VILLALBA, Laura (2012). *La recerca folklòrica: persones i institucions*. Alacant: Diputació Provincial d'Alacant, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, p. 13-25.
- PAGÈS I BLANCH, Pelai; PÉREZ PUYAL, Alberto (2003). *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors.
- PÀMIES, Teresa (1975). *Gent del meu exili*. Barcelona: Galba.
- (1975). *Quan érem refugiats*. Barcelona: Dopesa.
- PAZOS RODRÍGUEZ, Elena (2022). «Cuatro vidas en los caminos del exilio socialista. Cuatro modernas de segunda generación en perspectiva biográfica». *Segle XX. Revista Catalana d'Història*, vol. 15. Barcelona: Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), p. 104-127.
- PESSARRODONA ARTIGAS, Marta (2010). *El exilio violeta. Escritoras y artistas catalanas exiliadas en 1939*. Barcelona: Editorial Meteora.
- PIÑEIRO DOMÍNGUEZ, María Jesús (2014). «El exilio político y de género de las escritoras españolas en la emigración». A: LÓPEZ DÍAZ, Ana Jesús [ed. lit.]; GONZÁLEZ PENÍN, Anabel [ed. lit.], i AGUAYO LORENZO, Eva [ed. lit.] (2014). *II Xornada Universitaria Galega en Xénero*. La Coruña: Universidade da Coruña (UDC), p. 305-311.
- PLA BRUGAT, Dolores (1995). «El exilio español en México: una inmigración selecta». *Historias*, núm. 33, p. 69-80. Consultat a https://www.estudioshistoricos.inah.gob.mx/revistaHistorias/wp-content/uploads/historias_33_69-80.pdf, 2 d'agost de 2024.
- PONS PRADES, Eduardo (1975). *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*. Barcelona: Planeta.
- REBULL, Teresa (1999). *Tot cantant*. Barcelona: Columna.
- REVERTER LÓPEZ, Elisa (1995). *Dones a l'infern*. Barcelona: Columna.
- RODRIGO, Antonina (1999). *Mujer y exilio*. Madrid: Compañía Literaria.
- ROIG, Montserrat (1977). *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62.
- ROSÉS, Roser (2016). *Trenes tallades. Records d'una nena de Rússia*. Figueres: Edicions Cal·lígraf.
- SÀIZ I CALVÓ, Sílvia (2003): «El segon número de *Recerca*». *Quadern de les Idees, les Arts i les Lletres*, núm. 143. Sabadell: Fundació Arts, p. 21-22.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; REIG TAPIA, Alberto [coord.]. (2016). *Exilios en el mundo contemporáneo: vida y destino*. Tarragona, México DF: Publicacions

- Universitat Rovira i Virgili - Universidad Autónoma de la Ciudad de México - SIMO Sistemas de Inteligencia en Mercados y Opinión, p. 163-179.
- SANZ, Miguel Ángel (1981). *Luchando en tierras de Francia. La participación de los españoles en la Resistencia*. Madrid: Ed. de la Torre.
- SAURÍ ROS, M. Concepción (2012). *Àngela Clos Batlle. La primera edila*. Palafrugell: Asociación Apoyo a la Mujer de Palafrugell.
- SEGURA SORIANO, Isabel (2007). *Dones d'Horta-Guinardó. Itineraris històrics*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal i Districte d'Horta-Guinardó.
- SIERRA BÀRCENA, Carmen (2005). «Archivos de Españoles en América (Argentina y México)». *Anuario Americanista Europeo*, núm. 3. Madrid: Red Europea de Información y Documentación sobre América Latina, REDIAL; Consejo Europeo de Investigaciones Sociales de América Latina, CEISAL, p. 315-325.
- SIMÓN, Paula (2021). «The 'ethics of care' in the testimonial narrative of Spanish republican exiled women». *Journal of Mediterranean Knowledge*, núm. 6, p. 177-201, consultat a <https://www.mediterraneanknowledge.org/publications/index.php/journal/article/view/220>, 29 d'agost de 2024.
- SOLER RIPOLL, Mireia; TOLEDO MANRUBIA, Mireia (2018). *Forçades a marxar*. TFG, UAB, Ciències de la Comunicació. Consultat a https://ddd.uab.cat/pub/tfg/2018/199644/TFG_SoleriRipoll_Mireia_ToledoManrubia_Mireia.pdf, 2 maig 2024.
- SORIANO, Antonio (1989). *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia. 1939-1945*. Barcelona: Crítica.
- TAVERA, Susanna (2005). «La memoria de las vencidas: política, género y exilio en la experiencia republicana». *Ayer*, núm. 60. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea, Marcial Pons, p. 197-224.
- TUÑÓN PABLOS, Enriqueta (2011). *Varias voces, una historia... Mujeres españolas exiliadas en México*. México: Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- (2021). «La vida en México de las exiliadas españolas». *Antropología. Revista Interdisciplinaria del INAH*, núm. 10. México: Benigno Casas, p. 82-94.
- VARELA, Julia (2011). *Mujeres con voz propia*. Madrid: Ediciones Morata.
- XAUBET I VILANOVA, Josep (1994). «Aproximació històrica a l'exili català a través dels mataronins». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 49. Mataró: Museu Arxiu de Santa Maria - Centre d'Estudis Locals, p. 18-28.

Altres fonts

De la República a l'exili: els camins de les mestres: <https://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/22658>, consultat el 12 de maig de 2024.

Fitxa de Maria Sala Coll:

<https://dugifonsespecials.udg.edu/handle/10256.2/16680>, consultat el 12 de maig de 2024.

HISMEDI: Proyecto: <https://uc3m.libguides.com/hismedi>. Base de dades: <https://humanidadesdigitales.uc3m.es/s/hismedi-g/page/inicio>.

INAH: Mediateca. Consultat a <http://mediateca.inah.gob.mx/repositorio/islandora/object/fondo:68>, el 26 de juliol de 2024.

Magisteri Exiliat de Catalunya: <https://fonsespecials.udg.edu/magisteri-exiliat-de-catalunya/>, consultat el 12 de maig de 2024.

Maria Sala i Pepe Trull, de Roses a l'exili: <https://www.roses.cat/la-vila/arxiu-municipal/fitxers/documents/documents-del-mes-2018/doc-03-2018>, Arxiu Municipal de Roses, consultat el 12 de maig de 2024.

Audiovisuals

Documental *Camí d'Argelers*, de Pablo TULIÁN. Consultat a: <https://www.youtube.com/watch?v=-vcE8oPdDPc>, el 20 de juliol de 2024.

Documental *Pilarín, memòries d'un exili* (2009), de Jordi BELLAPART.

Entrevista biogràfica de Montserrat Roig a Neus Català al programa *Personatges: Neus Català*, de TVE Catalunya. 1 de gener de 1978. Consultat a <https://www.rtve.es/alaharta/videos/personatges/arxiu-tve-catalunya-personatges-neus-catala/3259171/>, el 15 de juliol de 2024.

Entrevista de Joaquín Soler Serrano a Teresa Pàmies al programa *A fondo* de RTVE, 31 de juliol de 1977. Consultat a: <https://www.rtve.es/play/videos/a-fondo/fondo-ernesto-gimenez-caballero-teresa-pamies/5043961/>, el 10 de juny de 2024.

Entrevista biogràfica de Josep Maria Carandell a Teresa Pàmies al programa *Crear i viure* de TVE Catalunya, 18 de juny de 1984. Consultat a: <https://www.rtve.es/play/videos/crear-i-viure/crear-viure-teresa-pamies/1348959/>, el 10 de juny de 2024.

Migraciones y exilios. El exilio español, a Canal UNED, consultat a <https://canal.uned.es/series/5a6f2296b1111f2a3a8b4569>, el 12 de juny de 2024.